

Универзитет у Београду
Филозофски факултет
Одељење за историју

Мастер рад

Тема : Јован Кантакузин и Стефан Душан.
Историја једног односа

Ментор:
Др Радивој Радић

Студент:
Младен Стефановић ис 17/48

Београд, септембар 2019.

САДРЖАЈ:

Списак скраћеница.....	2
Увод.....	6
1. Успон Стефана Душана.....	9
2. Успон Јована Кантакузина.....	26
3. Период сарадње.....	33
4. Период сукоба.....	45
Закључак.....	62

Списак скраћеница:

Извори:

Византијски извори VI.....*Византијски извори за историју народа Југославије VI*,
Београд 1986;

Животи краљева.....Данило Други, *Животи краљева и архиепископа српских*.
Службе приредили Г. Мак Данијел и Д. Петровић,
данашња језичка верзија Л. Мирковић, Д. Богдановић,
Д.Петровић, Београд 1988.
Старословенске текст:
Животи краљева и архиепископа српских,
написао архиепископ Данило и други, на свијет издао
Ћ.Даничић, Загреб 1866;

Данилови настављачи.....Данилов ученик, други настављачи Даниловог
зборника, *Данилови настављачи*,
приредио Г. Мак Данијел,
данашња језичка верзија Л.Мирковић, Београд 1989;

Живот краља Стефана Дечанског.....*Живот краља Стефана Дечанског*,
Старе српске биографије XV и XVII,
Београд 1936;

Законски споменици..... *Законски споменици српских држава средњег*
века, прикупио и уредио С. Новаковић, Београд 1912;

Краљевство Словена.....М. Орбин, *Краљевство Словена*,
Београд 1968;

Стојановић, *Старе српске повеље*.....Љ. Стојановић, *Старе српске повеље*
и писма I/I, Београд-Ср. Карловци 1929;

Стојановић, *Стари српски родослови*.....Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи I/I*, Београд-Ср. Карловци 1929;

Литература:

Благојевић, *Србија у доба Немањића*.....М. Благојевић, *Србија у доба Немањића, Од кнежевине до царства 1168-1371*, Београд 1989;

Динић, *За хронологију Душанових*.....М. Динић, *За хронологију Душанових освајања византијских градова*, ЗРВИ 4 (1956) 1-11;

Динић, *Однос краља*.....М. Динић, *Однос краља Милутина и Драгутина*, ЗРВИ 3 (1955) 49-80;

Иналцик, *Османско царство*.....Х. Иналцик, *Османско царство*, Београд 2003;

Историја српског народа I.....*Историја српског народа I*, Београд 1982;

Историја Црне Горе II.....*Историја Црне Горе II*, Титоград 1967;

Лиречек, *Историја Срба*.....К. Лиречек, *Историја Срба I-II*, Београд 1978;

Ласкарис, *Византијске принцезе*.....М. Ласкарис, *Византијске принцезе у средњовековној Србији, Прилог историји Византиско српских односа од краја XII до средине XV века*, Београд 1926;

- Маловић, *Стефан Дечански*.....М. Маловић, *Стефан Дечански и Зета*,
Историјски записи,
год. XXXII (LII), књ. XLI, 4 (1979), 5-69;
- Марјановић-Душанић, *Повеља краља Милутина*.....С. Марјановић-Душанић,
Повеља краља Милутина
опатији Св. Марије Ратачке,
ССА 1 (2002), 13-29;
- Марјановић-Душанић, *Свети краљ*.....С. Марјановић-Душанић, *Свети краљ:*
култ Стефана Дечанског, Београд 2007;
- Новаковић, *Срби и Турци*.....С. Новаковић, *Срби и Турци XIV и XV века*,
Београд 1960;
- Острогорски, *Душан и његова властела*.....Г. Острогорски, *Душан и његова*
властела у борби са Византијом,
Зборник у част шесте
стогодишњице законика
цара Душана, Београд 1951, 79-86;
- Острогорски, *Историја Византије*.....Г. Острогорски, *Историја Византије*,
Београд 1959;
- Панић-Бабић, *Богородица Љевишка*.....Д. Панић-Г. Бабић, *Богородица Љевишка*,
Београд 1975;
- Пурковић, *Авињонске папе*.....М. Пурковић, *Авињонске папе и српске земље*,
Пожаревац 1934;
- Пурковић, *Јелена*.....М. Пурковић, *Јелена; жена цара Душана*, Диселдорф 1975;
- Радић, *Време Јована V*.....Р. Радић, *Време Јована V Палеолога (1332-1391)*,
Београд 1993;

- Радић, *Страх у позној Византији*.....Р. Радић, *Страх у позној Византији I-II*,
Београд 2000;
- Радић, *Сфранцес Палеолог*.....Р. Радић, *Сфранцес Палеолог-
просонографска белешка*, ЗРВИ (1991)
193-204;
- Радојичић, *Законик цара*.....Н. Радојичић, *Законик цара Стефана Душана
1349 и 1354*, Београд 1960;
- Радонић, *Међународни положај Србије*.....Ј. Радонић, *Међународни
положај Србије у XIV веку*,
Зборник у част
шесте стогодишњице законика
цара Душана, Београд 1951, 13-24;
- Станковић, *Краљ Милутин*.....В. Станковић, *Краљ Милутин (1282-1321)*,
Београд 2012;
- Станојевић, *Краљ Драгутин*.....Ст. Станојевић, *Краљ Драгутин*, прештампано из
Годишњице Николе Чупића 46, Београд 1937;
- Станојевић, *Краљ Милутин*.....Ст. Станојевић, *Краљ Милутин*, прештампано из
Годишњице Николе Чупића 46, Београд 1937;
- Станојевић, *Цар Душан*.....Ст. Станојевић, *Цар Душан*, отштампано из
Братства 16, Београд 1922;
- Ћирковић, *О састанцима*.....С. Ћирковић, *О састанцима цара Андроника
III и краља Стефана Душана*,
ЗРВИ 29-30 (1991) 208-211;

Ферјанчић-Ћирковић, *Стефан Душан*.....Б. Ферјанчић-С.Ћирковић,
Стефан Душан краљ и цар 1331-1355,
Београд 2005;

Ферјанчић, *Тесалија*.....Ферјанчић, *Тесалија у XIII и XIV веку*,
Београд 1974;

Увод

У овом раду настојаћу да донесем слику српско-византијских односа у периоду владавине српског краља, и потоњег цара Стефана Душана (1331-1355), и политичког деловања византијског племића и каснијег цара Јована Кантакузина. У фокусу теме биће пре свега односи Стефан Душана и Јована VI Кантакузина, њихова блиска сарадња, као и сукоби који су наступили после размимоилажења интереса ова два владара. Незаобилазна тема биће и друштвена и културна историја српско-византијских односа, као и сви важни догађаји из епохе којима су Стефан Душан и Јован VI Кантакузин припадали. Мастер рад ће бити конципиран тако да паралелно прати активности Стефана Душана и Јована VI Кантакузина, с посебном позорношћу на блиске контакте главних актера ове теме. У свом мастер раду покушаћу да одговорим на нека битна питања везана за ову тему. Шта је то зближило Стефана Душана и Јована VI Кантакузина? Како је изгледала њихова сарадња? Шта је то допринело да Стефан Душан и Јован Кантакузин постану главни опоненти и како се одвијао њихов сукоб?

Главни ослонац приликом обраде ове теме били су *Византијски извори за историју народа Југославије VI*, тј. два монументална списа, двојице савременика Нићифора Григоре и Јована Кантакузина. Спис Јована Кантакузина је најважнији извор за једно веома значајно и догађајима богато раздобље у животу позно-византијског царства. Међутим, веродостојност царевих приказивања и оцена догађаја мора се стално проверавати с обзиром на околност да сам Јован Кантакузин најчешће стоји у средишту описаних збивања. Јер, треба знати да је у питању спис мемоарског карактера, чији аутор превасходно говори о себи, настојећи да увек оправда своје деловање у описаним догађајима тог времена. Из истог угла он посматра и приказује друге савременике, желећи да и њима ода захвалност или припише кривицу за све што се тада збило и за последице које су касније проистекле. Тако на пример, како ће српски краљ а потоњи цар бити престављен у мемоарима Јована Кантакузина, зависло је искључиво од тога у каквим су они односима били у тренутку о којем пише цар-писац.

Посао провере Кантакузинових мемоара може се великим делом обавити консултовањем других извора ове епохе, пре свега историчара и полихистора Нићифора Григоре који је добар део своје опширне ромејске историје посветио првој половини XIV века. Од њих двојице, далеко сажетији је Јован Кантакузин, цар и писац који је у својој богатој политичкој каријери, дугој више од пет деценија, био непосредан актер судбоносних догађаја у животу царства Ромеја а и читавог југоистока Европе.

Додатни значај спису Јована Кантакузина као извору за нашу средњовековну историју даје чињеница да су ти списи забележени пером човека који је и сам у њима био ангажован. Само и овде треба опрезно користити цареве вести и где год је то могуће проверавати их подацима других извора, пре свега савременог историчара Нићифора Григоре.

Византијски извори употпуњени су са домаћим изворима, као што су *Животи краљева и архиепископа српских*, као и бројним расправама и биографијама Божидар Ферјанчић

и Сима Тирковић, *Стефан Душан; краљ и цар 1331-1355*, и Радивој Радић, *Време Јована V Палеолога*.

Византија кроз своју историју, дугу око хиљаду година, долазила је у додир са разним народима који су се наваљивали на границе овог огромног царства. Са многима је ратовала, са неким сарађивала, али је готово на све народе оставила неки свој печат. Слична ситуација била је и са средњовековном Србијом, чију је историју обликовала Византија са последицама које сежу све до данас, иако не бисмо смели да заборавимо да је Србија у интеракцији ове две земље испољила значајну аутохтоност. Стварање српске средњовековне државе обухватало је и периоде сукоба Србије и Византиског царства, као и времена мирног суживота и времена када се тежило интеграцији унутар заједничког простора.

Политичка ситуација по питању Србије и Византије често се мењала. Често су Срби ратовали са Ромејима, али што је Српска држава више ширила своје границе на рачун Византијског царства, то се више ширио и утицај грчке културе и обичаја на Србију. Након успостављања српско-византијске границе на линији Штип-Охрид-Прилеп и након склапања брака између краља Милутина и Симониде процес "византинизације" Србије узимао је све више маха. Међутим, "византинизација" ће доћи до потпуног изражаја тек у Душановој полугрчкој држави.

Стефан Душан, као млад и амбициозан владар ширио је своју државу ка југу, на штету Византијског царства. Темеље овакве агресивне политике према Византији поставио је Душанов деда, српски краљ Милутин, али ће праве плодове убирати први српски цар. Душан је прве успехе у ширењу своје државе постигао, користећи се вешто чињеницом да је Византијско царство било изнурено и финансијски и војно након грађанског рата два Андроника, Старијег и Млађег. Српски владар, који поред тога што је важио за великог освајача, може се сматрати и за спретног дипломату, ако се узме у обзир да је бројне грчке градове заузео путем преговора, вешто се користећи као и његов деда Милутин византијским пребезима. С друге стране, Јован VI Кантакузин се након смрти свога великог пријатеља цара Андроника III нашао у незвахвалном положају услед борбе за намесничко место младог цара Јована V. С обзиром да се нашао у безизлазној ситуацији након напада цариградског регентства предвођеног царицом Аном Савојском и Алексијем Апокавком, Јован Кантакузин је помоћ потражио од српског краља Стефана Душана.

1. Успон Стефана Душана

Баш у време када је Драгутин, поразио свога оца краља Уроша I у "земљи званој Гацко" и заузео престо, у породици млађег Урошевог сина, Милутина, родио се син Стефан.¹ Положај краљевића Милутина, као млађег сина у владарској породици, као и нејасно порекло његовог сина Стефана, нису у том тренутку указивали на то да би се једнога дана на српском престолу могао наћи Стефан и његови потомци.²

¹ Познато је да се Драгутин подигао против оца уз помоћ угарског краља 1276. године, уп. *Историја српског народа I*, 355-356; Ферјанчић и Ћирковић, *Стефан Душан*, 20; Благојевић, *Србија у доба Немањића*, 104. С друге стране, Милутинов син Стефан родио се највероватније 1275. године. Као доказ оваквој тврдњи могу послужити спис Нићифора Григоре и једна повеља византијског цара Андроника II манастиру Хиландару из 1324. године. Нићифор Григора пише да је краљ Стефан Дечански, када је крајем 1325.год. или почетком 1326.год. склопио брак с Маријом Палеолог имао педесет година, а она свега дванаест. Међутим, византијски цар Андроник II је, децембра 1324.год. издао повељу манастиру Хиландар где Стефана назива својим сином и зетом, што значи да је он већ тада био ожењен царевом рођаком Маријом. Ако искористимо ова два податка која саопштавају Григора и повеља цара Андроника II, долазимо простом рачуницом до 1275. године, као године Стефановог рођења, уп. *Византијски извори VI*, 195; Ласкарис, *Византијске принцезе*, 83-84; Марјановић-Душанић, *Свети краљ*, 212, 266; О склапању брака Стефана Дечанског и Марије Палеолог в. Ласкарис, *Византијске принцезе у средњовековној Србији*, Прилог историји Византиско-српских односа од краја XII до средине XV века, Београд 1926; М. Живојиновић, *О времену склапања брака Стефана Уроша III са Маријом Палеолог*, ЗРВИ 38, Београд 1999/2000; С. Пириватрић, *Податак Нићифора Григоре о хронологији брака Стефана Дечанског и Марије Палеолог*, Зборник радова 25, Београд 2011. (Споменица академика Симе Ћирковића).

² Порекло мајке Стефана Дечанског је и данас под велом мистерије. Западни извори једнодушно Стефана сматрају ванбрачним сином краља Милутина. Један анонимни опис Балкана из 1308. год. истиче да је Стефанова мајка била наложница будућег краља Милутина. Стефанова нелегитимност била је позната и код папске курије, ако узмемо у обзир и да је папа Климент V био упућен да се ради о ванбрачном сину док је папа Јован XXII у писму из 1323. године, поводом преговора око склапања брака краља Стефана Дечанског и Бланке, ћерке Филипа Тарентског, каже да Стефана који је рођен у морганатском браку, треба признати за законитог ако прихвати католичку веру. Ако се овим подацима придода и сведочанство барског архиепископа Гијома Адама из 1332. године уочава се сагласност западних извора да је Стефан бастард, или да је рођен у морганатском браку. Настојање западних извора да Стефана представе као незаконитог сина краља Милутина, могло је бити све у циљу да се предност пружи потомцима краља Драгутина, зета угарског краља. Међутим, српски извори префуткују податке везане за Стефанову мајку, док поуздани Нићифор Григора као прву жену краља Милутина спомиње ћерку тесалског севастократора Јована Анђела, уп. *Византијски извори VI*, 40-42, нап. 82; Марјановић-Душанић, *Свети краљ*, 206-208; Пурковић, *Авињонске папе*, 14-16. М. Пурковић је изнео мишљење да су Стефан и Ана (Неда) били деца краља Милутина из брака са тесалском принцезом из династије Анђела, уп. Пурковић, *Принцезе*, 31-42. Овакав став Пурковића може се оспорити чињеницом која се налази у историји сплитског патриција Михе Мадиева де Барбезаниса, коју у свом делу спомиње проф. Маријановић-Душанић. Наиме, овај сплитски историчар каже да је краљ Милутин у једном тренутку покушавао да легализује положај свог незаконитог сина Стефана. Ако прихватимо чињеницу да Стефан није син неке Милутинове конкубине или да је из морганатског брака, већ дете из брака са тесалском принцезом или бугарком Аном Тертер, не постоји објашњење зашто би Милутин у било ком тренутку покушавао да озакони положај свога сина Стефана, уп. Марјановић-Душанић, *Свети краљ*, 207-208. С друге стране, византијски историчар Георгије Пахимер спомиње да је Милутин пре брака са тесалском принцезом имао већ један брак иза себе, и да је та жена била у животу све до склапања брака краља Милутина и принцезе Симониде, што је Милутинове бракове до византијске принцезе, по византијском законодавству, чинило нелегитимним. Овакав став Пахимера био је уствари званичан став српско-византијске дипломатије, а све у циљу да се задовоље закони Цариградске патријаршије, а брак краља Милутина и принцезе Симониде прикаже легалним. На основу исцрпне аргументације, закључак би био, када се ради о мајци Стефана Дечанског, да је реч или о некој Милутиновој конкубини или о жени коју Пахимер помиње у свом делу као жену неплеменитог порекла. У *Историји српског народа I*, се наводи да је Милутин у првом браку био са неком српском властелинком, уп. *Византијски извори VI*, 40-41, в. нап. 82; *Историја српског народа I*, 462-463, в. нап. 3. Ипак не може се поуздано тврдити да је

Судбоносни пад краља Драгутина с коња под Јелечом, почетком 1282. године, променио је ток српске историје. Овај експес је из личне несреће прерастао у крупан политички догађај. Повреда је била јако компликована, а краљ Драгутин психички и физички врло погођен удесом, је донео одлуку да одступи с власти у корист свог млађег брата Милутина.³

О одредбама Дежевског сабора, на којем је краљ Драгутин млађем брату уступио коња и оружије, домаћи извори не дају готово никакве податке. Шта је на њему одлучено, може се реконструисати на основу догађаја који су уследили након сабора. Краљ Драгутин одрекавши се титуле краља⁴, подредио се брату Милутину, који је требало да доживотно остане на престолу, након чега би га наследио један од Драгутинових синова, вероватно Владислав.⁵

Међутим, Милутин као упоран и амбициозан владар, врло брзо је оправдао очекивања властеле, која се жељна плена, залагала за офанзивну политику према Византији. Свој положај, и своја освајања на уштрб Византије, краљ Милутин је ојачао браком са византијском принцезом Симонидом крајем XIII века. Освајања у Македонији, краљ Милутин је легализовао на тај начин што су земље и градови као мираз препуштени српском краљу.⁶

У исто време, односи краља Милутина и његовог брата Драгутина су се нагло заоштрили. Сукоби браће који су с прекидима трајали од 1301. године до 1311.године или 1312. године, обеснажили су Дежевски уговор по питању наслеђа престола. Тај уговор је изгубио важност, а као Милутинов наследник фигурирао је његов син Стефан.⁷

Стефан, прворођени краљев син, који се крајем XIII века вратио са двора татарског кана Ногаја, где је боравио као талац⁸, сматран је за престолонаследника, и као такав добио је на управу област коју је раније држала његова баба краљица Јелена. Област, чије језгро је чинила Зета, Стефан је добио на управу сигурно после 1306. године, када је већ сигурно био одређен за престолонаследника.⁹ Титулу младог краља

Милутинова прва жена представљена поред краља на фресци у капели у приземљу улазне куле у Ђурђевим ступовима, која је именована у натпису покрај њеног лика као Јелена или Ана, уп. *Византијски извори VI*, 40-43, в. нап. 82; Марјановић-Душанић, *Свети краљ*, 208-211.

³ *Историја српског народа I*, 438; Ферјанчић и Ћирковић, *Стефан Душан*, 20-21; Благојевић, *Србија у доба Немањића*, 104-106.

⁴ Незванично, Драгутин је и даље називан краљем, при чему је по неким изворима био " краљ Стефан", а Милутин " краљ Урош", уп. К. Јиречек, *Историја Срба I*, 189.

⁵ Ст. Станојевић, *Краљ Драгутин*, 8-10; М. Динић, *Однос краља Милутина и Драгутина*, 51-55; К. Јиречек, *Историја Срба I*, 189-191; *Историја српског народа I*, 438-439.

⁶ Ст. Станојевић, *Краљ Милутин*, 12-17; Ласкарис, *Византијске принцезе*, 59-74; *Историја српског народа I*, 445-448; Благојевић, *Србија у доба Немањића*, 109-113; Станковић, *Краљ Милутин*, 98-110.

⁷ *Историја српског народа I*, 449-481; Благојевић, *Србија у доба Немањића*, 114-116.

⁸ После Ногајевих великих припрема за поход на Србију, који је краљ Милутин спречио вештим преговорима, Стефан, као краљев син упућен је на татарски двор као таоц 1292. године, уп. *Историја српског народа I*, 443. С друге стране, проф. Смиља Марјановић Душанић, износи мишљење да би Стефанов одлазак на татарски двор требало датирати нешто касније од предложене 1292. године, уп. Марјановић-Душанић, *Свети краљ*, 214. Повратак Стефана са татарског двора пада најраније 1298.г. а најкасније 1299. године, уп. Марјановић-Душанић, *Свети краљ*, 214-216.

⁹ Као јасан доказ о смени власти у Зети и Приморију, проф. Смиља Марјановић Душанић наводи повељу краља Милутина опатији Свете Марије Ратачке, в. С. Марјановић Душанић, *Повеља краља Милутина опатији Свете Марије Ратачке*, ССА 1 (2002). На основу ове повеље може се са сигурношћу датовати тренутак када је Стефан имао титулу младог краља, која је са собом носила и одређене територије, према

и управу над Зетом, Стефан је добио крајем 1308. године, највероватније после преговора краља Милутина и курије.¹⁰ Некако у то време, Стефану се у браку са бугарском принцезом Теодором родио син Душан¹¹, који је у том тренутку имао велике изгледе да једног дана наследи свога деду и оца, и заседне на српски престо.¹² Као наследник краља Милутина, Стефан се осећао сигурним све док је трајао сукоб између Милутина и Драгутина. Када су се браћа измирила крајем 1311. године или почетком 1312. године, одредбе Дежевског уговора су, изгледа оживеле, и тако ослабиле положај младог краља у будућим политичким збивањима. Питање наслеђа је остало отворено, а Стефан је поново морао зазирати од наследника свог стрица Драгутина.¹³

Међутим, нису Драгутин и његови потомци представљали једину опасност за престо младом краљу Стефану. Буран живот његовог оца Милутина и бројни бракови које је српски краљ имао иза себе додатно су компликовали ионако сложену ситуацију око наслеђа престола. Краљ Милутин иако је имао обавезе од времена преузимања престола, према свом брату и синовцу, према сину Стефану, којег је пред светом представљао као свог наследника, и поред њега имао још једног сина, он је, ипак, допуштао да браћа његове супруге, византијске принцезе Симониде, дођу у Србију, и буду претенденти на престо. На овакву идеју прва је дошла царица Ирина Монфератска, пошто је у једном тренутку постало јасно да је Симонида нероткиња. Није познато када је Ирина први пут иступила са овим плановима, али се верује да је то

обичају, везане за област Зете. Повеља сведочи и о корацима краља Милутина да се његов првенац озакони и уведе у власт над Зетом, као облашћу младог краља. Помен Стефана у Ратачкој повељи јасно указује да је краљ Милутин у том тренутку само рачунао на њега као наследника, уп. Марјановић-Душанић, *Свети краљ*, 226. Да је у годинама између 1306. и 1313. Стефан сматран вероватним наследником указују и други извори. Овде се пре свега мисли на ктиторске портрете из цркве Богородице Љевишке у Призрену, где је на западном зиду припрате насликан св. Симеон како благосиља своје наследнике, међу којима је и Милутинов син Стефан. Ова фреска указује на то да је краљ Милутин настојао да осигура власт сопственој наследној грани, тј. свом сину Стефану, уп. Д. Панић-Г. Бабић, *Богородица Љевишка*, 58-60.

¹⁰ Проф. Смиља Марјановић Душанић наводи да је у првој врањинској повељи којом се манастиру поклања село Орахово, Стефан потписан титулом " господин Далмације, Травуније и Захумља". Исти аутор истиче мишљење да се ради о Стефановој титули коју је носио од 1306.г. па све до добијања титуле младог краља, крајем 1308. године, уп. Марјановић-Душанић, *Свети краљ*, 228. О врањинским повељама види више у Б. Шекуларац, *Врањинске повеље (XIII-XV вијек)*, Титоград 1984.

С обзиром да је Стефан потицао из спорног брака свога оца, краљ Милутин се трудио да сина легализује. Ово питање је укључио у преговоре с папском столицом, у склопу преговора око савеза са Карлом Валоом 1308. године. Тада је одлучено да папски легати испитају ствар, а Милутину је допуштено да сину препусти или завешта неки део своје државе. Стефан је тако постао млади краљ, предодређен за наследника Милутиновог престола, уп. Ферјанчић и Ћирковић, *Стефан Душан*, 25.

¹¹ О години рођења цара Стефана Душана види коментар Симе Ћирковића уз вести Нићифора Григоре у *Византијски извори VI*, 211, нап. 114. Година 1308. као година Душановог рођења прихваћена је и у монографији о цару Душану: Ферјанчић и Ћирковић, *Стефан Душан*, 25.

¹² Ферјанчић и Ћирковић, *Стефан Душан*, 25.

¹³ *Историја српског народа I*, 462-463; Благојевић, *Србија у доба Немањића*, 116-117; Ферјанчић и Ћирковић, *Стефан Душан*, 26. Стефанов страх није био неоснован, јер ваља подсетити да после окончања грађанског рата против Драгутина, Милутин, у повељи за хиландарски пирг Хрусцију, помиње синовца као могућег наследника престола, уп. Марјановић-Душанић, *Свети краљ*, 226-227. Повеља је издата између октобра 1313. и 1316. године, в. *Законски споменици српских држава средњег века*, прикупио и уредио С. Новаковић, Београд 1912, 596.

било пре 1314. године, што је свакако могло утицати на однос краља Милутина и младог краља Стефана.¹⁴

Не може се са сигурношћу рећи шта је тачно нагнало младог краља Стефана да почетком 1314. године у Зети подигне побуну против свога оца. Милутинов животописац Данило Други, истиче да је Стефан био и притиснут од стране властеле¹⁵, незадовољне Милутиновом византофилском политиком, али и сам заинтересован да збаци оца и осигура себи престо.

На ову буну краљ Милутин је реаговао крајње енергично. У првој половини 1314. године стигао је у Зету, приморавши сина да се повуче на другу обалу Бојане, а убрзо и да му се преда. Када је Стефан изашао пред оца, Милутин послушавши своје саветнике, пошто је загрлио сина, дао је да се овај зароби и ланцима свеже, а потом пошаље у Скопље где је ослепљен. На овај начин, по средњовековном обичају Стефан је трајно онеспособљен да се нађе на престолу. То није био крај његовим патњама, заједно са супругом Теодором и синовима, послат је у изгнанство у Цариград, где је предат на чување цару Андронику II. Заједно са Стефаном, у изгнанству у Цариграду се нашао и његов син Душан, који је чинило се у том тренутку изгубио било какву шансу да се нађе на српском престолу.¹⁶

У Цариграду је Стефан остао са породицом пуних седам година. Породица је живела у манастиру Св. Јована Претече, где је уживала сву благонаклоност цара Андроника II. Стефанов син Душан је одрастао у Цариграду, који је у то време био највеће грчко и европско градско и културно средиште. Сва искуства и утисци који су се сабирали у младом Душану при боравку у цариградској средини, морали су у једном тренутку пробудити "сан о царској титули" и "сан о Цариграду".¹⁷

За то време, у Србији су се десиле битне промене. После Стефановог изгнанства, изгледало је да се срећа окренула Драгутиновом сину Владиславу, који је после очеве смрти (1316. г.) преузео управу над његовом земљом, претендујући да наследи и свог стрица краља Милутина. Пошто је Владислав сада представљао сталну опасност за краља Милутина, он је под непознатим околностима ухватио и затворио свог синовца и запосео његову територију. Ослобођен свих притисака, Милутин је за наследника одредио сина Константина.¹⁸ Међутим, његово постављање никада није озваничено на државном сабору. Константинов недефинисан статус, отворио је простор да његово

¹⁴ *Историја српског народа I*, 463-464; Благојевић, *Србија у доба Немањића*, 117-118; Станковић, *Краљ Милутин*, 122-128. О намерама царице Ирине Монфератске да обезбеди српски престо за своје синове види више у *Византијски извори VI*, 176-179; М. Ласкарис, *Византијске принцезе у средњовековној Србији*, 72-77; Острогорски, *Историја Византије*, 448.

¹⁵ Данило Други наводи да су Стефана подстицали великаши из његове околине, обећавајући му подршку, али и уцењујући га у исто време: "Ако ли нас не послушаш, то се ми више нећемо звати твоји", Данило Други, *Животи краљева*, 123-126.

¹⁶ *Историја српског народа I*, 464-465; Благојевић, *Србија у доба Немањића*, 117; Марјановић-Душанић, *Свети краљ*, 235-239.

¹⁷ Станојевић, *Цар Душан*, 7-9; Ферјанчић и Ћирковић, *Стефан Душан*, 26-27; Марјановић-Душанић, *Свети краљ*, 244-246.

¹⁸ О њему се скоро ништа не зна, ни време када се родио ни из ког брака је потекао. Овог Константина, Милутин је споменуо у натпису на икони дарованој цркви Светог Николе у Барију из 1319. године, и дао је да се унесе његов портрет у лозу Немањиних потомака, сликану у манастиру Грачаници. Све ово јасно указује да је Константин био предодређен да једнога дана наследи свога оца краља Милутина, уп. *Историја српског народа I*, 496; Ферјанчић и Ћирковић, *Стефан Душан*, 27.

право на престо оспоре још два претендента, његов полубрат Стефан и брат од стрица Владислав. Стефан је захваљујући српској цркви и Светогорцима, успео да се током 1320. године, са породицом врати у Србију, где је на име издржавања добио жупу Будимљу.¹⁹

О Стефановом животу и животу његове породице након повратка у Србију, немамо поузданих података, изузев једног занимљивог податка који доноси његов биограф Григорије Цамблук: " *А он [Стефан] сина [Душана], који је дошао с њим од Константинова града, предаде га његову деду [Милутину].*²⁰ Душан се није дуго задржао на двору свог деде, где је припреман за каснији живот, с обзиром да је 29. октобра 1321. године краљ Милутин преминуо.²¹ Нису познате појединости о борбама браће, Стефана и Константина, након Милутинове смрти, сем да је старији брат изашао као победник, и како сам каже у повељи коју је касније издао манастиру Дечани, Бог се смиловао на њега, вратио му очни вид и онда га поставио за владара свих очевих земаља.²² Борбе око престола окончане су до 6. јануара 1322. године када је Стефан Урош III крунисан за владара свих српских и поморских земаља.²³ Стефанов син Душан проглашен је за наследника очевог престола, добивши том приликом титулу младог краља. Душан, који је у сукобу оца и деде све изгубио, поново је добио све.

Као престолонаследник, Душан је добио на управу Зету да би се оспособио да једног дана влада и води војску у биткама. Пошто је Душан у време очевог крунисања имао око четрнаест година, тешко је претпоставити да је тако млад могао сам да управља пространим делом државе. Млади краљ је морао добити саветнике, одане краљу Стефану, који су стварно управљали овим делом краљевине.²⁴ Баш у крајевима које је на управу добио краљевић Душан доћи ће до озбиљних проблема и потешкоћа по српску државу. С обзиром да је српска држава своју експанзију све више оријентисала ка југу, као и то да су вишегодишње борбе око престола ослабиле ауторитет краљевске власти, властела у западним пограничним областима почела се понашати прилично самостално и самовољно. Од српског краља Стефана одметнула су се четири брата Бранивојевића, који су из Стона и Пељешца проширили своју власт до

¹⁹ *Историја српског народа I*, 496; Благојевић, *Србија у доба Немањића*, 141-142; Ферјанчић и Ћирковић, *Стефан Душан*, 27-28.

²⁰ *Житије Стефана Дечанског*, 62.

²¹ Станојевић, *Цар Душан*, 7-9; *Историја српског народа I*, 497; Ферјанчић и Ћирковић, *Стефан Душан*, 28.

²² Док Данилов Настављач бележи да између Стефана и Константина није ни било озбиљне борбе, Григорије Цамблук у животопису Стефана Дечанског даје опис борбе између двојице претендента. Борбе су вођене у периоду између Милутинове смрти и крунисања Стефана за краља. Константин је, каже Цамблук, сакупио војску, оспоравајући брату право на престо због његовог слепила. С друге стране желећи да покаже милосрђе Стефана према брату, Цамблук наводи да је Дечански понудио свом брату да добије друго достојанство у држави. Исход сукоба је био јасан, Стефан је изашао као победник, осим што Григорије Цамблук, из разумљивих разлога прећуткује један податак који се може наћи код савременика овог догађаја, барског архиепископа Гијома Адама. Према његовим речима, Стефан је положио заробљеног брата на једно дрво, пробушио му руке и ноге ексерима, а затим га је распорио на два дела по средини тела, уп. *Историја српског народа I*, 497; Ферјанчић и Ћирковић, *Стефан Душан*, 28-30; Марјановић-Душанић, *Свети краљ*, 257-258.

²³ *Историја српског народа I*, 496-497; Благојевић, *Србија у доба Немањића*, 140-143.

²⁴ Веома мало се зна о људима које је краљ Стефан Урош III поставио да буду саветници младом краљевићу. Током деценије столовања Душана у Зети помињу се извесни војвода Младен, војвода Војин и челник Ђураш, уп. Ферјанчић и Ћирковић, *Стефан Душан*, 31-32.

дубровачких граница, а на запад до долине Неретве, угрозивши тако не само интересе српског краља, него и Дубровника и босанског бана Стјепана II Котроманића. Удруженим снагама Дубровник и босански бан су скршили отпор Бранивојевића 1326. године, што је имало озбиљне консеквенце по српску државу.²⁵ Стјепан II Котроманић отргао је српском краљу Хум, док су Дубровчани настојали да под своју контролу ставе Стон и Пељешац.²⁶

О ратовању српске државе са босанским баном Стјепаном II Котроманићем, који је својој титули додао и "кнез Хумске земље", није сачувано пуно података. Углавном су то малобројни и неповезани подаци. На основу онога што се зна, може се реконструисати да је 1329. године, српска војска предвођена младим краљем Душаном упала на територију босанског бана, где му је нанела тешке губитке и однела огроман плен. Том приликом босански бан се једва спасао пошто му је један властелин уступио коња да утекне. Ово је први познати податак о Душановом учешћу у ратним дејствима.²⁷

Своју ратну вештину, млади краљ је наставио да показује и у наредним годинама. Онако како је започео своју војничку каријеру, успешно у сукобу са босанским баном, наставио је и у сукобима са много већим такмацем.

Битка код Велбужда из 1330. године, представља судбоносну прекретницу у историји Балканског полуострва.²⁸ Ова битка којом су ударени темељи српске хегемоније на Балкану, остала је упамћена као једна од највећих победа српских средњовековних владара над бугарском војском. Увучени у вртлог грађанског рата у Византији двадесетих година XIV века, српска и бугарска држава су се убрзо нашле на конфронтираним странама.²⁹ С обзиром да се краљ Стефан Дечански нашао у табору пораженог Андроника II, он није могао очекивати благонаклоно држање новог цара Андроника III према њему. Млади цар успео је да реши све несугласице са својим зетом и савезником Михаилом Шишманом, и да 1330. године обнови већ раније

²⁵ *Историја српског народа I*, 499-502; Благојевић, *Србија у доба Немањића*, 143-144; Ферјанчић и Ђирковић, *Стефан Душан*, 35-40.

²⁶ Дубровчани су били свесни да Стон и Пељешац не могу ставити под своју контролу без дозволе краља Стефана Уроша III, па су покушали да га поткупе богатим поклонима, што није наишло на одобравање српског краља. После пропалих преговора између Дубровника и Србије, дошло је до рата августа/септембра 1327.г. када је српска војска поново запосела Стон и Пељешац, уп. *Историја српског народа I*, 499-502; Благојевић, *Србија у доба Немањића*, 143-144. О рату Србије и Дубровника из 1327. године в. у Б. Крекић, *О рату Дубровника и Србије 1327-1328*, ЗРВИ 11 (1968) 193-203.

²⁷ *Историја српског народа I*, 500-501; Благојевић, *Србија у доба Немањића*, 143; Ферјанчић и Ђирковић, *Стефан Душан*, 40.

²⁸ О бици код Велбужда види више у : С. Станојевић, *Битка код Велбужда*, Братство 24 (1930) 1-17; П. Томац, *Велбушка битка*, ВИГ 4 (1952) 99-111; Г. Шкриванић, *Битка код Велбужда 28. VII 1330. године*, Весник војног музеја 16 (1970) 67-76.

²⁹ Односе са бугарским царем, српски краљ Стефан Дечански је покварио још када је Михаило Шишман отерао своју супругу, а Стефанову сестру Ану (1323. или 1324. г.), након чега се оженио Теодором сестром цара Андроника III, и женом некадашњег бугарског цара Теодора Светослава. Византијски писци дају противречне вести о овим догађајима, уп. *Византијски извори VI*, 197-198, нап. 82. Иако српски и грчки извори наводе да је непријатељство српског краља и бугарског цара било проузроковано услед увредљивог и неправедног поступка Михаила Шишмана према својој жени, а сестри краља Стефана Дечанског, прави узрок ипак ваља тражити у српско-бугарској борби за превласт на Балкану, која је све више долазила до изражаја како су прилике у Византији постајале неизвесније, уп. Марјановић-Душанић, *Свети краљ*, 288.

уговорен савез против српског краља.³⁰ Стефан Дечански је пратио непријатељске припреме, и пошто је највише страховао од спајања савезничких војски, и њиховог заједничког напада на српске трупе, одлучио је да најпре прихвати борбу са једним противником, а онда и са другим. Андроник III је са својом војском упао у српски део Македоније у намери да поврати области (тврђаве Бучин, Дебрц, Добрун, Кавларион, Сидерокастрон) које је српски краљ припојио у офанзиви 1329. године. Успоставивши поново своју власт у областима западно од Прилепа, Андроник III је застао, вероватно очекујући исход битке српских и бугарских снага.³¹ За то време, бугарски цар Михаило Шишман, пошто је одустао да се преко Софије упути ка Нишу, своју војску је повео према области Земен, у изворишту Струме. Српски краљ Стефан, не познајући правац којим ће цар Михаило ударити на Србију, са главнином војске био је улогорен у Добрич пољу, на ушћу Топлице у Мораву. Обавештен о правцу кретања бугарске војске, српски краљ Стефан се упутио бугарском цару у сусрет, сачекавши га поред реке Каменче (данас Соволштица), северно од Велбужда (данас Тустендил).³²

С обзиром да је потценио снаге српског краља, како то наводи Настављач, бугарски цар је, највероватније, због бројности српске војске устукнуо пред почетак битке и понудио преговоре.³³ Супротстављене стране размениле су посланства, а последњи преговори трајали су два или три дана. Преговори су само заварали бугарску страну, јер када је 28. јула освануло суботње јутро, бугарски цар је веровао да се краљ Стефан неће упустити у бој. Претпоставке бугарског цара Михаила нису се обистиниле.³⁴ Српски напад, који је започео око поднева 28. јула, изненадио је бугарске снаге. Елитна коњица, која је требала да зада одлучни ударац, била је под командом младог краља Душана, док је остатак српске војске, заједно са стрелцима, предводио краљ Стефан. У бици, у коју су и српска и бугарска страна, ушле највероватније са готово идентичним снагама³⁵, већ први српски налет изазвао је пометњу у војсци бугарског цара, неприпремљеној за битку. Пометња се појачала када је део бугарске војске кренуо у бекство, а још више када је пао рањен и сам бугарски цар.³⁶ Дечански је мудро

³⁰ Бугарски цар Михаило Шишман је често мењао таборе током грађанског рата 20-их у Византији. Већ у јуну 1328.г. Михаило је поново напао свог доскорашњег савезника Андроника III, пустошећи том приликом трачке градове. Повукао се тек када је нови цар сакупио толико војске да му се успешно супротстави. Уследили су затим наизменични напади на непријатељске територије, да би примирије па и мир били склопљени на два састанка у октобру 1328.г. Од тог тренутка оба цара су имала одрешене руке за офанзивну политику према српском краљу. Договорен је истовремени напад с југа, из Византије, и с истока, из Бугарске, уп. *Историја српског народа I*, 505-506; Благојевић, *Србија у доба Немањића*, 144.

³¹ *Историја српског народа I*, 505-507; Марјановић-Душанић, *Свети краљ*, 306-307.

³² *Историја српског народа I*, 506-507; Благојевић, *Србија у доба Немањића*, 144, Маловић, *Стефан Дечански и Зета*, 58.

³³ *Данилови настављачи*, 42 (српскословенски текст, 182).

³⁴ Марјановић-Душанић, *Свети краљ*, 301.

³⁵ О снази српских трупа које је српски краљ Стефан Урош III супротставио бугарском цару Михаилу Шишману 28. јула 1330. године код Велбужда, податке пружа потоњи српски цар Стефан Душан много година доцније. У својој Речи уз Законик, цар Душан помиње прецизне бројке, истичући да су Срби код Велбужда располагали са војском од петнаест хиљада ратника, уп. Радојчић, *Законик цара Стефана Душана 1349 и 1354*, 143. О снази бугарске војске коју је повео са собом цар Михаило Шишман, најпозданије податке оставио нам је византијски историчар Нићифор Григора, који каже да је Михаило сакупио веома бројну војску од дванаест хиљада људи из своје земље и још три хиљаде најамника (вероватно да се радило о Татарима и Осетима), уп. *Византијски извори VI*, 208.

³⁶ *Историја српског народа I*, 507; Марјановић-Душанић, *Свети краљ*, 303.

искористио стечену предност и нанео Бугарима страховит пораз. Врхунац тријумфа српске стране над бугарским снагама било је заробљавање и смрт цара Михаила. О Михаиловом крају извори не пружају сагласне податке. Нићифор Григора бележи да је краљ Стефан заробио бугарског цара Михаила, живог али рањеног. Григора даље наставља: "*Михаило је још три дана гледао сунчеву светлост, живећи једва свестан своје несреће, а четвртог дана је умро пошто му тело није издржало смртоносне ране.*"³⁷ Ово писање Нићифора Григоре потврђује и Јован Кантакузин у свом делу, доносећи нешто сумарнији извештај о смрти цара Михаила. С друге стране, српски извори говоре о погибији у бици, пошто је бугарски цар како каже Настављач пао с коња, или га је погубио млади краљ Душан како касније и сам каже у својој Речи уз Законик: "*И Михајлу, цару бугарском, мачем главу његову откинух.*"³⁸ У каснијим, већ легендарано обојеним списима Григорија Цамблака и Константина Михаиловића, убиство бугарског цара се приписује младом краљу Душану.³⁹

Потпуни тријумф краља Стефана над бугарском војском, омогућио је српском краљу да среди прилике у Бугарској онако како је то њему највише одговарало. На бугарски престо, краљ Стефан је довео Јована Стефана, сина своје сестре и погинулог цара Михаила Шишмана. Положај српске државе постао је много повољнији, јер више није постојала опасност од бугарско-византијског савеза, с обзиром да је бугарски цар поражен и погубљен на бојном пољу, док је византијски цар напустио Македонију још када је српски краљ боравио у Бугарској.⁴⁰ Овакав потез Андроник III, само је додатно олакшао задатак српском краљу да заузме грчке земље. Животописац краља Стефана помиње многе земље грчке државе које су се, после победе код Велбужда, предале краљу. Поименце он наводи градове Велес, Просек, Штип, Добрун и Чрешће.⁴¹ Затишије које је уследило након велике битке, српски краљ Стефан искористио је да доврши изградњу своје задужбине, манастира Пантократора код села Дечани. Убрзо је манастиру издао две хрисовуље, једну оснивачку и једну са потчињеним селима и људима, спомињући у обема свога сина младог краља Душана, што јасно указује да је Душан у тренутку издавања повеља, крај 1330. године, сматран званичним престолонаследником.⁴²

Хармонични однос између оца и сина ипак није био дугог века. Убрзо ће се између старог и младог краља покварити односи, што ће на крају довести до смене на српском престолу. Реконструкција догађаја који су довели до окончања владавине Стефана Дечанског, и који су заувек обележили Душана грехом оцеубиства, јако је тешка, јер извори о њима говоре крајње тенденциозно или у фрагментима.

³⁷ *Византијски извори VI*, 210.

³⁸ Радојчић, *Законик цара Стефана Душана 1349 и 1354*, 143.

³⁹ *Византијски извори VI*, 210, в. нап. 111. На једном месту писац житија Стефана Дечанског, Григорије Цамблак каже: "*Цар бугарски би ухваћен од српских војника и би приведен к сину цареву, Стефану, који је тада показивао у борби велику храброст, и ту се лиши живота бедно.*", уп. *Житије Стефана Дечанског*, 69.

⁴⁰ Према речима Јована Кантакузина, цар Андроник III је, с једне стране, зазирао од снаге Стефана Дечанског а, с друге стране, код њега су се јавиле претензије да искористи расуло у Бугарској и заузме неке њене територије, уп. *Византијски извори VI*, 340.

⁴¹ *Данилови настављачи*, 54 (српскословенски текст, 199); *Историја српског народа I*, 508.

⁴² *Историја српског народа I*, 508; Благојевић, *Србија у доба Немањића*, 146.

Узроке сукоба византијски писци и Григорије Цамблак налазе у Душановој жељи за влашћу и подстицају амбициозне властеле. С друге стране, Данилов настављач је кривицу за догађаје приписао старом краљу, остављајући при том детаљан опис сукоба, где се за разлику од списка византијских писаца јасно примећује да је сукоб оца и сина имао две фазе. Такво писање Даниловог ученика потврђују и подаци Дубровачког архива на основу којих се може јасније одредити хронологија догађаја у овом грађанском рату.⁴³

Без сумње, прва фаза сукоба краља Стефана и сина му Душана отпочела је почетком 1331. године, када је Дечански стигао са својом војском у Зету, у намери да брзо и енергично реагује на побуну. Пошто нанесе много штете синовљевој држави и пошто га потисну на другу обалу Бојане, краљ позва младог краља да дође њему ради договора, можда намеравајући да учини своме сину оно што је њему учинио његов отац Милутин. Тек, Душан се није дао намамити у исту клопку. Опрезан по природи, или поучен очевим искуством, послао је своме оцу посланике на преговоре. У таквом једном посланству учествовали су и Дубровчани, који су успели да обаве посао, јер је у мају 1331. године склопљен мир међу зараћеним странама.⁴⁴

Међутим, ситуација у земљи се ипак није битно поправила, јер је и даље владала несигурност. Сукоб се, убрзо потом, већ у августу 1331. године, наставио. Стари краљ је поново позвао себи сина на двор, у намери да га утамничи. Према казивању Даниловог настављача, Душан је био спреман да се из сукоба повуче, позивајући своје одане велможе да пођу са њим међу стране народе, и тако спасу живот. Пошто је властела одбила предлог младог краља, и уз то му запретила да ће у случају његове неодлучности прећи на страну старог краља, Душан је невољно пристао да претекне оца, и он први нападне. Непознати настављач је у ђаволу видео узрочника великог сукоба оца и сина, наводећи да је нечастиви нагнао краља Стефана да омрзне сина.⁴⁵

Готово идентичан мотив нечастивог као узрочника сукоба, Душан даје и у Речи уз Законик.⁴⁶ Као и Настављач, и Нићифор Григора као да тежи да младог краља ослободи превелике одговорности, приказујући Душана као тада недовољно јаког да се супротстави властели. Он, наиме, каже како је Стефан Дечански у другом браку почео да добија децу, што је код младог краља пробудило црв сумње да би могао остати без престола. Тај црв сумње, додатно је пробудила код њега и властела, убедивши га да се одметне и устане на оца.⁴⁷

Стефан Дечански био је изненада опкољен у своме двору у Неродимљи. Пошто није био у стању да организује одбрану, стари краљ је са малобројном пратњом побегао у тврђаву Петрич, оставивши том приликом краљицу Марију и своју децу на милост и

⁴³ *Византијски извори VI*, 211; *Историја српског народа I*, 508-509; Марјановић-Душанић, *Свети краљ*, 308-309.

⁴⁴ *Историја српског народа I*, 509; Ферјанчић и Ћирковић, *Стефан Душан*, 42-43; Марјановић-Душанић, *Свети краљ*, 310-311.

⁴⁵ *Данилови настављачи*, 62; Марјановић-Душанић, *Свети краљ*, 312-313.

⁴⁶ "Брижнога начинише због мене родитеља мога, и тако га раздражише на мене, као да уопште не буде имена мога, ни живота, као што је давно бедни ђаво разбеснео браћу, синове Јаковљеве, на Прекраснога Јосифа, брата њихова, хотећи га продати у туђе земље, да не буде наследник земље оца свога." уп. Радојчић, *Законик цара Стефана Душана 1349 и 1354*, 143.

⁴⁷ *Византијски извори VI*, 211-212.

немилош нападачима. Убрзо пошто је Душан наставио да прогони свога оца, стари краљ се предао, те је заједно с породицом затворен у звечанску тврђаву. Неколико дана по свргавању оца са престола, 8. септембра 1331. године, Душан је у Сврчину крунисан за краља свих српских и поморских земаља.⁴⁸

Околности под којима је окончан живот краља Стефана Дечанског остају нејасне. Извори који спомињу његову насилну смрт, чине се далеко истинитијим него тврдње Настављача који настоји да замагли краљеве последње дане. Он ниједном речју не помиње Душаново учешће у очевом уморству, већ смрт Дечанског представља као природни след, не наглашавајући причу о убиству.⁴⁹

Ипак, догађаји који су се збили у Србији на јесен 1331. године, морали су одјекнути међу савременицима. Тако барски архиепископ Гијом Адам зна да је Душан усмртио свога оца на више него грозан начин.⁵⁰ Такође, стари српски летописи кажу да је стари краљ скончао живот мученичком смрћу од синовљеве руке.⁵¹ Горак крај који је дочекао Стефан Дечански, познат је и још једном савременику, Нићифору Григори, али и бројним познијим ауторима.⁵²

Нови краљ био је сасвим млад човек, имао је свега двадесетидве године. Импозантне појаве, лепог лица, благе, стрпљиве нарави и велике личне храбрости како су га описивали савременици, издвајао се од свих људи свог доба.⁵³ Иако врло млад, Душан је имао иза себе бурну прошлост, која је сигурно морала утицати на образовање његовог карактера. Упркос томе што је, како каже Мавро Орбин, у младости изгледао недовољно способним за управљање, Душан је слушајући старе и мудре великаше, постао врло mudar владар који је разборито управљао краљевством.⁵⁴ Свестан чињенице да је на српски престо доведен вољом властеле, правог покретача ширења

⁴⁸ *Историја српског народа I*, 509-510; *Историја Црне Горе II*, 71-72; Благојевић, *Србија у доба Немањиха*, 146-147; Марјановић-Душанић, *Свети краљ*, 316-317.

⁴⁹ Овакав став Даниловог настављача крајње је разумљив, ако се узме у обзир, да је он као савременик збивања писао житије које је било намењено јавном читању.

⁵⁰ Марјановић-Душанић, *Свети краљ*, 317-318.

⁵¹ *Стари српски родослови и летописи*, 81 (студенички, цетињски).

⁵² Нићифор Григора је упознат са податком да је Стефан Дечански удављен у тамници, али он није изричит у томе да је то Душаново дело, већ у први план ставља властелу: "*Затим су га ставили у тамницу против воље и уз негодовање сина, који је ипак ћутао не могући се супротставити сили мноштва, јер се бојао да и њега самог не задеси неко зло. Није прошло много дана, а старог краља су удавили у тамници и тако су његовом животу дали горак крај уместо оних слатких тренутака среће.*", уп. *Византијски извори VI*, 212. За разлику од Григоре који је био савременик поменутих догађаја, познији аутори су изричит и сложни у томе да је Душан кривац за очево уморство. У томе предњачи Григорије Цамблак, писац житија Стефана Дечанског: "*...а њега посла у тако звани град Звечан, и после неколико дана осуди га на најгрчу смрт удављења.*", уп. *Житије Стефана Дечанског*, 72. У свом делу *Краљевство Словена*, Мавро Орбин приписује убиство Душану, али истиче да је он под притиском властеле и услед страха да би му се отац осветио ако би се којим случајем ослободио затвора, наредио да се Дечански удави у по ноћи. Наводно је стари краљ тада проклео сина, и та се клетва вратила Душановом сину Урошу, уп. Орбин, *Краљевство Словена*, 32-33. Истоветну верзију догађаја као и Мавро Орбин записали су и два дубровачка писца Јаков Лукаревић и Иван Равењанин, уп. Марјановић-Душанић, *Свети краљ*, 319.

⁵³ Станојевић, *Цар Душан*, 7-8; Јиречек, *Историја Срба I*, 211. Сачувана су четири описа Душанове личности: а) код настављача Данилова 215; б) у поговору једног хиландарског јеванђеља (око 1346) у Гласнику LVI, 100; в) код Филипа Мезијера, кипарског канцелара, прештампано и у Гласнику XXI, 282; д) у Мавро Орбин, *Краљевство Словена*, 33.

⁵⁴ Орбин, *Краљевство Словена*, 33.

граница државе, млади краљ је морао да, сходно очекивању велможа, крене у освајања према југу.⁵⁵ То се ипак није могло остварити одмах. Наизглед, велика држава са знатним материјалним средствима и великом војском, повлачила је за собом многа замршена питања и нерешене проблеме. Држава није била ни близу изједначена и консолидована. Поједине области још увек су слабо биле везане за државно средиште, и тежиле су подвојеношћу и самосталношћу. Утицај великаша, њихова снага и њихова тежња за влашћу и самосталношћу, ометали су правилно функционисање српске краљевине.⁵⁶

У пролеће 1332. године дошло је до побуне властеле у Зети, под вођством војводе Богоја. Разлози побуне нису довољно јасни. Зна се само да је Душан буну брзо угушио. Изгледа да зетска властела није била задовољна наградама за помоћ Душану приликом преузимања престола, а можда се није слагала ни са одлуком свог владара да ступи у сродничке везе са бугарским владаром.⁵⁷

Српском краљу Душану постало је јасно да је након битке код Велбужда, Бугарска била истиснута из Македоније, и да он од ње територијално није имао шта да тражи. Било је потребно са Бугарском наћи *modus vivendi*, и тако осигурати залеђину освајачким плановима према Византији. До таквог споразума са Бугарском није било лако доћи. Бугарски бољари искористили су грађански рат у Србији, и на пролеће 1331. године, збацили са власти Јована Стефана и његову мајку Ану, штићенике српског краља Стефана Дечанског, и на престо довели амбициозног деспота Јована Александра. Пред Душаном је био јако деликатан задатак, да убеди новог бугарског цара да заборави пораз на Велбужду и одрекне се Македоније. Показало се да је цар Јован Александар правилно проценио прилику да обезбеди трајне добре односе са српским краљем, и тако усмери своју освајачку политику према градовима северне Тракије. Душан је закључио уговор о пријатељству са новим бугарским царем 1332. године, чиме су ударени чврсти темељи на којима је почивала освајачка политика српског краља, усмерена ка грчким градовима и територијама.⁵⁸

Успостављени срдачни односи између српског и бугарског владара потрајали су више од две деценије, тј. све до Душанове смрти. Залог њиховог трајног пријатељства била је Јелена, сестра бугарског цара Јована Александра, са којом се Душан оженио у јулу 1332. године.⁵⁹

⁵⁵ Један од основних разлога зашто је властела устала против краља Стефана Дечанског, било је и то што стари краљ није искористио новонасталу ситуацију на Балкану, након победе код Велбужда, и проширио територије српске државе на уштрб Бугарске и Византије, и тиме ускратио прилику властели за пленом. У свакој средњовековној држави, па и у српској, властела је чинила основну покретачку снагу освајачке политике јер је у запоседању нових територија видела један од основних начина да увећа своју имовину. Колико су нова освајања била битна за српску властелу, можда најбоље показује и епизода са преговорима краља Милутина и Андроника II (1299) око склапања брака српског краља и византијске принцезе, чему се српска властела одлучно противила, уп. Ферјанчић и Ћирковић, *Стефан Душан*, 50.

⁵⁶ Станојевић, *Цар Душан*, 9; Жиречек, *Историја Срба I*, 212; Ферјанчић и Ћирковић, *Стефан Душан*, 50.

⁵⁷ Станојевић, *Цар Душан*, 11-12; *Историја Црне Горе II*, 74; ; Жиречек, *Историја Срба I*, 213; *Историја српског народа I*, 511; Благојевић, *Србија у доба Немањића*, 155.

⁵⁸ Станојевић, *Цар Душан*, 10-11; Ферјанчић и Ћирковић, *Стефан Душан*, 61-68.

⁵⁹ Још је Константин Жиречек погрешно закључио да је овај брак склопљен о Ускрсу 1332. године. (Ускрс је те 1332. године падао 19. априла, али пошто је тешко поверовати да је венчање прослављено на овај празник, сматрало се да је тај чин обављен на Томину недељу 26. априла). На овакво мишљење, Жиречека је нагнао податак из добровачких докумената, да је дубровачко Велико веће 7. марта 1332.

Пошто је средио ситуацију у свом краљевству, и пошто се споразумео са бугарским царем Јованом Александром, српском краљу Душану остало је да осигура западне границе свога краљевства, не би ли се неометано препустио освајачким подухватима на рачун грчких земаља. Било је потребно на западној и северозападној граници средити политичке проблеме које је млади краљ наследио од свога оца Стефана Дечанског. Проблем са босанским баном постојао је још од 1326. године када је Стјепан II узео крајеве Хума све до Цетине. Сличан проблем постојао је и са Дубровником, који је пак претендовао да од српске државе узме Стон и Пељешац.⁶⁰ Своје намере Дубровчани су остварили тек 1333. године, када је српски краљ Душан, 22. јануара издао повељу којом им је уступио Стон, Пељешац и приморије од Стона до дубровачке границе, уз обавезу да му исплате одједном осам хиљада перпера и да му сваке године плаћају данак од пет стотина перпера. Повељу сличне садржине добили су Дубровчани и од босанског бана Стјепана II Котроманића, којем су се обавезали да годишње плаћају такође пет стотина перпера.⁶¹ У намери да имају безбедно залеђе, Дубровчани су се потрудили да посредују између српског краља и босанског бана. Дипломатски напори Дубровника уродили су плодом, и већ након јануара 1333. године, дошло је до сређивања српско-босанских односа. Мир на западним границама Србије био је успостављен.⁶²

Сређивање односа са Босном, Дубровником и Бугарском омогућило је српском краљу да започне нападе на византијске области. Главна снага која је подстицала на освајање византијских земаља била је српска властела. И за Душаново време и пре њега главни покретач и инспиратор ратова са Византијом била је властела.⁶³ Прилике у којима се налазила Византија по ступању Душана на престо, указивале су на то да Царство неће имати велике шансе да заустави нова освајања српског краља. Други грађански рат између цара Андроника II и унука му Андроника III, још више је ослабио отпорну снагу већ ионако изнемогле Византије. Рат који је вођен двадесетих година XIV века, одузео је последњу снагу Царству у утабао пут српској и турској експанзији.⁶⁴

Први освајачки поход Стефана Душана, није донео већа територијална проширења српском краљевству. Како би задовољио превасходно очекивања властеле, Душан је непосредно по преузимању власти 1332. године, почео да пустоши византијске поседе

године одлучило да на свадбу српског краља и бугарске принцезе пошаље тројно посланство, уп. Јиречек, *Историја Срба I*, 213. На погрешан закључак Константина Јиречек, први је указао Миодраг Пурковић, истичући да се испод одлуке дубровачког Великог већа налази белешка да су изабрани посланици на свадбу српског краља кренули из Дубровника 22. јуна, а да су се вратили 7. августа 1332. године. На основу овога Пурковић сматра да је брак закључен у јулу 1332. године, и да је вероватно одложено јер је у априлу избила буна у Зети, уп. Пурковић, *Јелена*, 6-7.

⁶⁰ Дубровчани су заузели Стон и Пељешац након што су заједно са босанским баном поразили властеосу породицу Бранивојевић, али нису дуго управљали њима, с обзиром да је српски краљ Стефан Дечански брзо повратио изгубљене територије од Дубровника, уп. *Историја српског народа I*, 512.

⁶¹ Повеља краља Душана и бана Стјепана II Котроманића, издао Љ. Стојановић, *Повеље и писма I*, 47-52.

⁶² Пурковић, *Историја средњовековне босанске државе*, 91-92; *Историја српског народа I*, 512-513; Благојевић, *Србија у доба Немањића*, 155.

⁶³ Острогорски, *Душан и његова властела*, 80; Благојевић, *Србија у доба Немањића*, 155.

⁶⁴ Радонић, *Међународни положај Србије*, 16; Острогорски, *Историја Византије*, 465.

у источној Македонији, и том приликом је запосео Струмицу с неким градићима.⁶⁵ За далекосежнији освајачки подухват било је потребно обавити озбиљније припреме. Српски краљ није морао дуго да чека да му се укаже прилика. У држави Стефана Душана се изненада обрео један угледан Ромеј, Сиргијан⁶⁶, који је захваљујући својој способности и многоструким везама, могао да буде користан саветник и помагач српском краљу.⁶⁷ Нићифор Григора и Јован Кантакузин у својим делима истичу да је ромејски пребег у Србији дочекан с највећом радошћу и уз велике почести.⁶⁸ Изненадни долазак Сиргијана као пребега, пружио је краљу Душану неочекивану и сјајну прилику да коначно крене у права освајања ромејских градова у Македонији.

Војне операције отпочеле су на пролеће 1334. године. Сиргијан с одредима које му је дао српски краљ освојио је више градића, али и велики град Касторију. Многи од ових градова, изостављајући отпор непријатељу су сами отворили врата Сиргијану.⁶⁹ Независно од ромејског пребега, краљ Стефан Душан је такође имао успеха у војном походу. Он је освојио важне византијске градове у Македонији, као што су Прилеп и Охрид, након чега су се створили повољни услови да се заузме и сам Солун, где је посада показала наклоност Сиргијану и спремност да му отвори градске капије. Солун је био други град по важности у Византијском царству, одмах иза Цариграда, и као такав представљао је место од виталног интереса за ромејске царе.⁷⁰ Забринут да би Солун могао пасти у руке српског краља, цар Андроник III је преко Дидимотике похитао ка овом граду. По речима Нићифора Григоре, византијског цара је далеко више забрињавао сукоб са Сиргијаном него са Душаном. Било је далеко теже припремити одбрану града када се на супротној страни налазио саплеменик, него да је у питању иноплеменик, према којем се гаји вековна нетрпељивост и мржња.⁷¹ Проблем

⁶⁵ Острогорски, *Историја Византије*, 471; *Историја српског народа I*, 513; Благојевић, *Србија у доба Немањића*, 155.

⁶⁶ И раније кроз историју српско-византијских односа било је пребега из једног у други табор, али Сиргијан је био одметник другог кова. Сиргијан је био син угледног куманског поглавара и сестричине цара Михаила VIII Палеолога. Током грађанског рата између Андроника II и Андроника III нашао се у оба супротстављена табора. Након тријумфа Андроника Млађег, Сиргијанов положај био је изузетно тежак, а додатно је отежан оптужбом да је током болести Андроника III 1330. године ковао заверу против цара. Немирни и славољубиви Сиргијан спас и уточиште је најпре нашао у ђеновљанској Галати, затим млетачкој Еубеји, да би се преко Тесалије пребацио код српског краља Душана, уп. Ферјанчић и Ћирковић, *Стефан Душан*, 52-53.

⁶⁷ Сиргијаново бекство различито се датира у 1332. или 1333. годину. Међутим, ако се узме у обзир да је заједничка офанзива Сиргијана и краља Душана почела у пролеће 1334. године, намеће се закључак да је Сиргијан морао доћи Душану у зиму 1333/1334, вероватно у последњим месецима 1333. године, уп. *Византијски извори VI*, 216, в. нап. 125; *Историја српског народа I*, 513, в. нап. 8.

⁶⁸ *Византијски извори VI*, 217; 341. Нићифор Григора се не либи да Сиргијана упореди са чувеним атинским државником Темистоклом, који се стицајем околности обрео у табору свог некадашњег љутог непријатеља Ксеркса: " ... у сваком погледу прикладан гост, пријатељ једномишљеник, добродошли саветник, најпоузданији у унутрашњим пословима, најделотворнији у спољашњим, други Темистокле код Персијанца Артаксеркса.", уп. *Византијски извори VI*, 217.

⁶⁹ Григора пише да српски краљ окупио војну силу, док је Сиргијан користећи се својим старим везама разаслао тајна писма грчким градовима све до Цариграда, нудећи њиховим заповедницима бројне уступке. Такође, Григора истиче да су се многи и полакомили и пришли овом пребегу, уп. *Византијски извори VI*, 217.

⁷⁰ Станојевић, *Цар Душан*, 12-13; Ферјанчић и Ћирковић, *Стефан Душан*, 54.

⁷¹ Р. Радић, *Страх у позној Византији I*, 183-184. О забринутости цара Андроника III због Сиргијана види више у *Византијски извори VI*, 217-218.

звани Сиргијан, убрзо је добио решење. Извесни Сфранцес Палеолог стигао је у Солун, где је византијском цару понудио своје услуге да ликвидира опасног пребега.⁷² Том приликом је скован лукав план. Сфранцес је требало да привидно пређе на страну краља Душана и да у његовом табору задобије Сиргијаново поверење. Пошто то учини, сачекао би повољан моменат да зароби пребега, а затим га везаног спроведе у предвиђено утврђење где би га преузео цар Андоник. Да би читава ствар деловал што уверљивије, Сфранцесу је додељена управа над неким пограничним утврђењима, након чега би он требало да откаже послушност ромејском цару и пређе на страну српског краља. Уз то, било је предвиђено да му се и имовина у Солуну наводно конфискује, а жена изложи јавној порузи на градском тргу.⁷³ Улога "тројанског коња" коју је ромејски цар наменио Сфранцесу, врло лако је могла бити разоткривена, само да је Сиргијан поверовао у упозорења која су му стизала са различитих страна, да се ради о подвали Андроника III. Насупрот томе Сиргијан је поверовао у заклетву коју му је Сфранцес положио пред светом и божанском трпезом док су свештеници држали богослужење.⁷⁴

У летњим месецима 1334. године, када су Сиргијан и српски краљ Душан већ били надомак Солуна, припремајући непосредан напад на његове моћне бедеме, Сфранцес Палеолог је почео да страхује да ли ће му се уопште указати прилика да изврши свој задатак. Стицајем околности Сфранцес Палеолог је, пошто му се ненадано указала прилика када је Сиргијан остао сам, променио одлуку и одлучио да га убије, плашећи се да неће успети да га живог зароби. Искористивши Сиргијанову неопрезност, Сфранцес Палеолог је са својим људима на дан светог мученика Лупа, 23. августа 1334. године, усмртио ромејског пребега у српски табор. После обављеног задатка Сфранцес је утекао са својим људима у Солун.⁷⁵

Убиство пребега Сиргијана од стране Сфранцеса Палеолога потпуно је пореметило све планове краља Душана, везане за освајање Солуна. Краљ је изгубио важног савезника, уз чију помоћ је могао лакшим путем да дође до важног утврђења. Пошто је достојно ожалио и сахранио свог савезника, краљ Душан се на реци Галик

⁷² О Сфранцесу Палеологу нема пуно података у византијским изворима. Подаци о њему јављају се једино код Нићифора Григоре и Јована Кантакузина, али су подаци које они дају о њему крајње дивергентни. Григора каже да је Сфранцес био спреман да се упусти у ризичан подухват јер му је за узврат цар обећао богатство и славу. За разлику од Григоре, Кантакузин бележи да Сфранцес није био припадник високог сталежа, и да се раније огрешио о цара. Његову намеру да се упусти у подухват убиства Сиргијана, Кантакузин објашњава тежњом за рехабилитацијом, уп. *Византијски извори VI*, 219; 341-342.

⁷³ *Византијски извори VI*, 219-220; 342. О читавој епизоди са Сфранцесом Палеологом види више у Р. Радић, *Сфранцес Палеолог-просонографска белешка*, ЗРВИ 29-30 (1991) 193-204.

⁷⁴ *Византијски извори VI*, 219.

⁷⁵ Р. Радић, *Сфранцес Палеолог*, 198-199; Ферјанчић и Ћирковић, *Стефан Душан*, 55-56. Епизоду са Сиргијановим одметањем се у општим цртама слаже у излагању Нићифора Григоре и Јована Кантакузина. За разлику од тога прича о Сиргијановом убиству испричана је на сасвим различит начин код ова два писца. Не слажу се ни место атентата, ни број људи, ни начин на који су побегли Сфранцес Палеолог и његови сарадници. Детаљније о убиству пребега Сиргијана види *Византијски извори VI*, 220-221; 344-345. С обзиром да је Кантакузин био ближи догађајима, може се претпоставити да су његова обавештења била тачнија. Међутим, ни један ни други писац не дају датум убиства Сиргијана. Тај датум се налази у једној солунској краткој хроници, уторак. дан светог Лупа, 23. август, уп. *Византијски извори VI*, 221, в. нап. 133.

надомак Солун састао са царем Андроником III.⁷⁶ Састанком српског краља и византијског цара, који се одиграо 26. августа 1334. године⁷⁷, склопљен је мир између две суседне државе, и решена су нека спорна територијална питања настала освајањем краља Душана.⁷⁸

Преговоре српског и византијског владара, Нићифор Григора и Јован Кантакузин само штуро спомињу у својим делима. И док је Григора пише да се краљ Душан склопивши мир и примивши дарове вратио у своју земљу, Јован Кантакузин казује да је српски краљ вратио Андронику III све градове које је Сиргијан освојио.⁷⁹ За разлику од грчких извора, српски извор који говори о поменутом миру, Данилов Настављач доноси потпунију слику догађаја. Према његовом опису, двојица владара, узајамно су се даривали, а онда је настало велико весеље. Српски краљ Душан је по речима свог животописца задржао за себе градове Охрид, Прилеп, Касторију, Струмицу, Хлерин, Железнец, Воден и Чемрен.⁸⁰

Окончање сукоба одговарало је обема зараћеним странама. Пред царем Андроником III стајао је тежак задатак да учврсти ромејску власт на територијама које су биле саставни део Царства и да заштити своје источне границе које су непрестано угрожавали Османлије. С друге стране, српски краљ је хитно морао да се побрине за заштиту северних крајева своје државе у коју су упали Угари. По речима Настављача, краљ Душан је почетком 1335. године кренуо у жесток противнапад, потиснувши том

⁷⁶ О томе ко је био иницијатор овог састанка домаћи и грчки извори не дају идентичне одговоре. По речима Даниловог Настављача покретач ових преговора био је ромејски цар: *"И овај цар, чувши да се сва земља грчке државе и сви градови и сви силни земље те предају у руке благочастивог краља Стефана...поче шиљати своје посланике ка овом благочастивом краљу са смиреним и покорним речима, овако јављајући: 'Ево видим, благочастиви и превисоки краљу, да ти Бог помаже, но превиди што сасреших родитељу твојему и превисоком ти краљевству, и прими ме у срдачну љубав и у вољу твоју, као и послушнога ти. Јер ево видим да Божијом помоћу, што сам ја имао државе моје, данас је у рукама твојим, и овако ако хоћеш, даћеш ми, а мене учини да ти будем љубазни брат и друг краљевства твога.' "*, уп. Данило Други, *Животи краљева*, 168. Код Нићифора Григоре може се приметити исти став као код Настављача: *"Краљ је следећег дана, запавши у очај, склопио мир који је цар тражио."*, уп. *Византијски извори VI*, 221. Други византијски писац који је писао о овим догађајима, Јован Кантакузин казује да је краљ Душан затражио мир од ромејског цара: *"Упутио је затим цару посланством и углавио с њим мир и савезништво."*, уп. *Византијски извори VI*, 345.

⁷⁷ За разлику од Григоре који греша када каже да је краљ Душан одмах сутрадан након Сиргијанове погибије склопио мир са Андроником III, Данилов настављач је прецизнији када каже: *"И све ово свршивши на утврђење и веру, и тако учинише састанак под славним градом Солуном месеца августа 26 дан, у дан петак"*, уп. Данило Други, *Животи краљева*, 169. Ако се узме податак из солунске кратке хронике да је Сиргијан убијен 23. августа 1334. године, и ако се томе придода податак Јована Кантакузина да је Душан ожалио и сахранио Сиргијана како доликује, хронологија Даниловог Ученика добија пуну потврду.

⁷⁸ Ферјанчић и Ћирковић, *Стефан Душан*, 56-57.

⁷⁹ *Византијски извори VI*, 221; 345-346.

⁸⁰ Данило Други, *Животи краљева*, 170. Међутим, Данилов Настављач није верно навео градове које је Душан задржао по споразуму. Костур који је заузео Сиргијан, краљ Душан је по речима Кантакузина вратио Андронику III, као и Хлерин који је Сфранцес Палеолог донео са собом. Опште је познато да су се Костур, Хлерин и Воден у српској држави нашли доцније, тј. од 1343. године. Што се тиче Железнеца и Чемрена њих је још краљ Стефан Дечански освојио после Велбужда. И на крају, Струмица је, по речима Нићифора Григоре освојена 1332. године. На основу изнетих чињеница јасно је да је после похода из 1334. године Стефан Душан задржао само Охрид и Прилеп, уп. *Византијски извори VI*, 346, в. нап. 158; Динић, *За хронологију Душанових освајања*, 1-11; Ферјанчић и Ћирковић, *Стефан Душан*, 57-58.

приликом Угаре све до реке Саве, где се многи и подавише и општем метежу.⁸¹ Ратови са Угарима вођени су и у наредним годинама, али је ово ратиште за краља Душана увек имало секундарну важност, у односу на јужне границе.

Нова етапа Душанових освајања византијских области, није могла отпочети док се не укажу прилике погодне за наставак офанзиве. Српског краља је свакако морало поколебати и сазнање да је царство Ромеја ојачало за владавине Андроника III. Његовим доласком на престо, кормило царства је преузела генерација младих племића, међу којима је предњачио велики доместик Јован Кантакузин. После споразума са краљем Душаном из 1334. године, Андонику III је пошло за руком да обнови ромејску власт у појединим деловима континенталне Грчке. У години када је василевс коначно запосео плодну Тесалију (1336), дошло је до поновног сусрета византијског и српског владара.⁸²

О сусрету двојице владара говори једино Јован Кантакузин у свом делу. Он пише да је иницијатор тог састанка био краљ Душан, који је сазнавши да се цар налази у Солуну упутио посланство у намери да се састане са њим *"ради пријатељства, сусрета и узајамног разговора"*.⁸³ Андроник III је пристао на састанак. Предвиђено је да се састанак одржи у македонском крају Боимији, али је ромејски цар *"желећи да краља мало застраши, или пре, да пружи доказе искреног и чврстог пријатељства"*, променио план и са својом пратњом се појавио код Радовишта.⁸⁴ Иако је краљ Стефан Душан био затечен и узнемирен оваквим потезом василевса, он га је пријатељски гостио недељу дана и *"показујући велику разборитост и смерност, држао се према њему, цару, као господару"*.⁸⁵

Кантакузин ништа не говори о садржају разговора, тако да није познато о чему су двојица владара преговарали. Међутим, јако је тешко поверовати и да је сусрет организован само ради забаве и исказивања пријатељских осећања. Оно због чега је овај састанак српског краља и ромејског цара важан за ову тему, јесте чињеница да је том приликом дошло до првог контакта краља Душана и Јована Кантакузина. Том приликом велики доместик је представљен српском краљу, и по речима Кантакузина они су тада постали велики пријатељи. Ово познанство и пријатељство доћи ће до изражаја тек коју годину касније.⁸⁶

Мирни односи између краља Душана и суседног Царства трајали су до изненадне смрти цара Андроника III Палеолога, 15. јуна 1341. Војска српског краља пустошила је околину Солуна, освојивши том приликом нека насеља, изазивајући тако велику забринутост цариградске владе. Велики доместик Јован Кантакузин је након саветовања са великашима и војним заповедницима, у име цариградске владе послао српском краљу посланство предвођено Јованом Гавалом. Убрзо је склопљено

⁸¹ Данило Други, *Животи краљева*, 172-174; *Историја српског народа I*, 514-515.

⁸² *Историја српског народа I*, 515; Ферјанчић и Ћирковић, *Стефан Душан*, 69-70.

⁸³ *Византијски извори VI*, 352.

⁸⁴ Иако је Јован Кантакузин навео да се Радовиште налази усред државе српског краља, ова тврдња се не може узети као тачна, с обзиром да је Радовиште град у источној Македонији између Штипа и Струмице, и тада се није могло налазити у средишту српске државе јер га је краљ Душан заузео 1332. године, уп. *Византијски извори VI*, 352; Ферјанчић и Ћирковић, *Стефан Душан*, 78.

⁸⁵ *Византијски извори VI*, 352-353.

⁸⁶ *Византијски извори VI*, 353; С. Ћирковић, *О састанцима*, 208-211.

примирије са краљем Душаном под ранијим условима, одређеним његовим преговорима с покојним царем Андроником III. Међутим, обновљени мир није дуго трајао, јер је ток догађаја у Византији пружио прилику краљу Душану да још смелије крене у освајања грчких територија.⁸⁷

⁸⁷ *Византијски извори VI, 358-361; Ферјанчић и Ћирковић, Стефан Душан, 86.*

2. Успон Јована Кантакузина

На политичку сцену, Јован Кантакузин је још као сасвим млад човек ступио двадесетих година XIV века, у вртлогу грађанског рата између Андроника II и Андроника III. Користећи блиско пријатељство са царем Андроником III, своје војне и државничке способности, као и турбулентно време кроз које је пролазило Византијско царство, Јован Кантакузин је досегао неслућене висине.

Породица Кантакузин је припадала војној аристократији и њен први познати члан био је генерал цара Алексија I Комнина. Породично име Кантакузин потиче од топонима Кузинас, како се звало брдо близу града Смирне.⁸⁸

Јован Кантакузин је рођен 1295/6. године, највероватније у Цариграду, као једино дете по имену непознатог оца и мајке Теодоре. О његовом оцу, за ког се претпоставља да је рођен око 1265. године, доста тога је неразјашњено, због оскудних података о њему. Из живота оца Јована Кантакузина познато је да је управљао Пелопонезом. Углавном је прихваћено мишљење да је као млад човек 1286. године постао управник Пелопонеза, где је 1294. године умро пре рођења свог јединог детета Јована.⁸⁹

Теодора, мајка Јована Кантакузина је највероватније припадала веома угледном роду, с обзиром да се у изворима назива тетком цара Андроника III Палеолога.⁹⁰ Важила је за веома енергичну жену. Године 1332. предложила је да финансира акције младог Андроника III, а 1335. године помогла је царици Ани Савојској да угуши заверу против њеног супруга. Умрла је 6. јануара 1342. године у Цариграду, заточена од великог дукса Алексија Апокавка, огорченог противника Јована Кантакузина у борби за власт.⁹¹

У младости Јован Кантакузин је добио одлично образовање, што му је уз аристократско порекло омогућило да буде у пратњи и на двору Михаила IX Палеолога, који није стигао да наследи свога оца пошто је умро 1320. године. После његове смрти, Јован Кантакузин се приближио његовом сину Андронику III Палеологу, уз чију помоћ и отпочиње успон овог младог племића.⁹² Као веома млад, око 1318. године, оженио се са Ирином Асен, ћерком Андроника Палеолога Асена и унуком бугарског цара Јована III Асена. Ова брачна веза била је добар политички потез, јер је на тај начин дошао у сродство са владајућом династијом. Из овог брака рођено је шесторо деце: синови Матија, Манојло и Андроник, као и ћерке Марија, Теодора и Јелена.⁹³

Моћ Јована Кантакузина није се само темељила на његовом аристократском пореклу, већ и на стеченим пространим земљишним поседима, који су од Кантакузина

⁸⁸ *Византијски извори VI*, 297, в. нап. 1.

⁸⁹ Управу Кантакузиновог оца Пелопонезом, поједини истраживачи су датирали у време између 1308. и 1316. године, уп. *Византијски извори VI*, 297, в. нап. 3. Георгије Острогорски пише да је после смрти Михаила Кантакузина 1316. године, управника Пелопонеза, управу преузео Андроник Асен, син бившег бугарског цара Јована III Асена, уп. Острогорски, *Историја Византије*, 464.

⁹⁰ *Византијски извори VI*, 297, в. нап. 4.

⁹¹ *Исто*, 297-298, в. нап. 4.

⁹² *Исто*, 298.

⁹³ *Исто*.

створили једног од најбогатијих људи Царства у првој половини XIV века. Пуну војну и политичку афирмацију Кантакузин је стекао за време грађанског рата који је вођен двадесетих година XIV века.

Сукоб који је у основи био личне природе, увео је Византију у грађански рат који је на политичку сцену избацио нову генерацију, предвођену Јованом Кантакузином. Нова генерација коју су превасходно чинили млађи византијски племићи, била је главни ослонац Андроника Млађег у сукобу са својим дедом.

Група аристократа окупљена око Јована Канатакузина, Теодора Синадина⁹⁴ и талентованог пустолова Сиргијана, вешто је искористила незадовољство пре свега у Тракији, због силних намета, да организује покрет против цара Андроника II и цариградске владе. Велико незадовољство услед мера штедњи од стране старог цара, као и широкогрудра и примамљива обећања Андроника III, утицала су на исход самог рата, више него сукоби на бојном пољу. Акцију против свога деде млади краљ отпочео је напуштањем Цариграда, и одласком у Једрене⁹⁵, у пратањи Кантакузина и Синадина, на Ускрс 1321. године.⁹⁶

У Једрену је одржано саветовање присталица младог цара⁹⁷, на ком је Јован Кантакузин предложио да не би требало да се одмах иде на Цариград, што се није свидело присутнима, али су прихватили Кантакузинову сугестију да би са српским краљем Милутином и бугарским царем Михаилом Шишманом требало бити обазрив.⁹⁸ Јован Кантакузин се одлучно противио брзом нападу на Цариград, сматрајући да је потребно склопити савезништво са градовима у Епиру и Македонији, а онда удруженим снагама кренути према Константиновом граду. Подсећао је да није лако већ врло тешко заузети тако многољудан град, пун новца, оружја, војника, у коме столује искусни цар који располаже новцем којим може било које трупе придобити за себе.⁹⁹ И поред упозорења и практичних савета Јована Кантакузина, војска присталица младог цара, на челу са Сиргијаном упутила са ка Цариграду. Показало се да Кантакузинове претпоставке нису имале чврсту основу. Положај старог краља није био толико

⁹⁴ Теодор Синадин је као и кантакузин био славног и племенитог рода. Његова мајка Теодора, била је ћерка Константина Палеолога рођеног брата цара Михаила VIII Палеолога. У браку Теодоре и Јована Синадина рођен је Теодор Синадин.

⁹⁵ Завереници су били сагласни у томе да би младог цара требало склонити на безбедно место, али су се колебали у погледу тога да ли је погодније место Једрене, где је велики гарнизон, или Христово поље, који је на мору. Јован Кантакузин у свом делу пише да је на саветовању између њега, младог цара и Теодора Синадина донета одлука да се млади цар смести у Једрене. Ова одлука била је инспирисана чињеницом да се у Једрену налазио велики гарнизон војске, као и то да је већина тамошњег живља била уз младог цара, уп. *Византијски извори VI*, 309-311.

⁹⁶ Острогорски, *Историја Византије*, 466; *Историја српског народа I*, 501-502.

⁹⁷ Саветовање у Једрену је било после 21. априла 1321. године, када је тамо стигао Андроник Млађи, а пре 6. јуна, када се улогорио на реци Мелас, уп. *Византијски извори VI*, 312, в. нап. 12.

⁹⁸ Присталице Андроника Млађег гајили су неповерење према српском краљу с обзиром да је он био зет старог цара, а бугарски цар је редовно одржавао везе са Андроником Старијим. Краљ Милутин се, званично никада није умешао у сукоб између младог и старог цара, иако је кришом нудио своју помоћ Андронику Млађем и његовим сарадницима. Незадовољан чињеницом да му његов таст Андроник Старији није вратио две хиљаде Кумана које му је уступио, већ их је задржао за себе, Милутин је упутио посланство на челу са извесним Калиником, младом цару. Тако је остварено савезништво младог цара и српског краља Милутина. Помоћ коју је нудио бугарски цар, у виду 300 коњаника, примљена је ипак с неповерењем, па су се убрзо вратили у Бугарску, уп. *Византијски извори VI*, 307-310.

⁹⁹ *Византијски извори VI*, 313.

стабилан колико су то поједини чланови опозиције очекивали. Цар Андроник II пожурио је да склопи мир са својим унуком Андроником III, плашећи се пре свега побуне у престоници.¹⁰⁰

Оно што није пошло за руком царици Ирине Монфератској, пар година раније, пошло је Андронику III. Цар Андроник II, и под притиском своје амбициозне супруге царице Ирине није желео да напусти начело државног јединства, и подели Царство својим синовима. Сада притиснут бројним недаћама као и опозицијом коју је водио његов унук Андроник Млађи уз подршку млађих племића, приморан је да учини оно што Ромеји до недавно нису хтели ни да чују. Царство је подељено. Млади цар добио је целу Тракију, и извесне земље у Македонији које је поделио својим присталицама. Осталу територију и саму престоницу задржао је цар Андроник II. Иако је држава подељена, било је потребно сачувати јединство државе бар према спољном свету. Стари цар је задржао за себе право да преговара са страним силама, али такво стање ствари није се дуго одржало с обзиром да је сваки цар, и старији и млађи, почео водити самосталну спољну политику, које су често биле уперене једна против других.¹⁰¹

Мир који су закључили стари и млад цар није био дугог века. Већ 1322. године поново је избио рат. Ову фазу грађанског рата обележио је и сукоб у табору младог цара. Наиме, супарништво је кулминирало између двојице вођа завереничког покрета, великог дукса Сиргијана и великог доместика Јована Кантакузина. У овом сукобу Кантакузин је добио подршку Андроника III, што је нагнало Сиргијана да напусти Андроника Млађег и пређе на страну Андроника Старијег, и постане један од вођа у борби против свог доскорашњег сизерена. Борбе у овој фази рата нису дуго трајале. Пошто је више градова у близини саме престонице прешло у руке младог Андроника, стари цар је поново попустио и договором у трачкој тврђави Епивати, јула 1322. године, успостављен је мир под ранијим условима.¹⁰² Када су се деда и унук привремено измирили Сиргијан је осуђен на доживотну тамницу.¹⁰³

Током следећих пет година у царству Ромеја било је мирно. Андроник III је 2. фебруара 1325. године крунисан за цара и савладара свога деде. Међутим, врло брзо је дошло до коначног окршаја између деде и унука. Сукоб између два цара настављен је на пролеће 1327. године. У унутрашње сукобе Византије сада су се умешале и друге балканске државе, Србија и Бугарска.

Српски краљ Стефан Дечански склопио је у савез са Андроником Старијим, на шта су битно утицали већ од раније присни односи ова два владара. С друге стране, у табору

¹⁰⁰ Острогорски, *Историја Византије*, 467.

¹⁰¹ Острогорски, *Историја Византије*, 448; 466-467; *Историја српског народа I*, 501.

¹⁰² Острогорски, *Историја Византије*, 467; Ферјанчић и Ћирковић, *Стефан Душан*, 52.

¹⁰³ Сиргијан је у тамници остао до 1328/29. године, из које је ослобођен на интервенцију великог доместика Јована Кантакузина. У данима када је цар Андроник III био тешко болестан, на зиму 1329/30. године, опет посредовањем Јована Кантакузина, Сиргијан је постављен за намесника западних крајева са седиштем у Солуну. У овом граду Сиргијан се приближио Рити Ксенији, мајци цара Андроника II, која га је усинила и обећала град Солун у наслеђе а све у циљу да се реше њиховог заједничког непријатеља Јована Кантакузина. Када је Рита Ксенија умрла у лето 1333. године, Сиргијан је остао без заштите што је омогућило Кантакузину да га оптужи за ковање завере против цара Андроника III, у тренутку његове тешке болести, у зиму 1330. године, уп. Ферјанчић и Ћирковић, *Стефан Душан*, 52-53.

Андроника Млађег нашао се бугарски цар Михаило Шишман, који се, пошто је отерао сестру српског краља оженио Теодором, која је била из рода Палеолога.¹⁰⁴

И док је млади цар прикупљао војску за одсудан сукоб са своји дедом, цар Андроник Старији је спремао судски процес унуку и његовој десној руци Јовану Кантакузину. Андроник Млађи, поред оптужби да је одузео новац од скупљача пореза, морао је да одговара због гажења заклетве, коју су положила оба цара. Као доказ да није једини погазио заклетву, већ да је то било обострано, младом цару су послужила три писма његовог деде, од којих је у једном споменут српски краљ Стефан, и његова очекивана помоћ.¹⁰⁵

Војску коју је прикупио млади цар Андроник, повео је заједно са Јованом Кантакузином на Македонију у намери да се тамо сукоби са војсковођама старог цара, који су били потпомогнути српским снагама на челу са Хрељом. Мањи део војске остављен је Теодору Синадину, којег је Андроник Млађи именовано за намесника Тракије, са задатком да спречи потенцијални продор непријатељске војске из правца Цариграда. Акција коју су приврженици Андроника II предузели у Македонији пропала је пре него што је српски краљ успео да јој се придружи. Цела византијска Македонија и сам Солун потчинио су се младом Андронику.¹⁰⁶

У град Св. Димитрија, други град Царства, Андроник III у пратњи Јована Кантакузина свечано је ушао јануара 1328. године, што је оставило неизбрисиве последице на даљи ток рата. Велики доместик Јован Кантакузин, након значајног успеха саветује младог цара Андроника да настави своје напредовање и заузме Воден и Касторију. Кантакузин се руководио чињеницом да би Воден требало што пре заузети, јер се радило о граду погодног положаја и јаким зидина. Касторија је такође била јако упориште, јер је са свих страна била окружена језером. Намесник овог града био је Јован Анђео, рођак Кантакузинов, коме је дуговао захвалност јер га је одгајио и упутио у ратну вештину. Захваљујући родбинским везама Јована Кантакузина, Касторија је дошла у руке Андроника Млађег, што се убрзо десило и са градовима Воденом, Веријом и Охридом.¹⁰⁷

У самој престоници расло је незадовољство и опозиција па је цар Андроник II помишљао да обнови преговоре о миру, када је изненада бугарски цар променио став и послао у Цариград један бугарско-татарски одред. Овај потез бугарског цара, додатно је охрабрио старог цара Андроника, али и учинио да млади цар буде одлучнији него икада до тада. Запретивши бугарском цару и натеравши га да напусти Андроника II, Андроник III је ступио у контакт са својим присталицама у Цариграду, да би у престоницу продро 24. маја 1328. године, када је преузео власт од свог деде.¹⁰⁸

Доласком на власт цара Андроника III (1328-1341), кормило државе преузела је генерација младих племића чији је најистакнутији претставник био Јован Кантакузин. Будући да новог цара Андроника III, нису занимали државнички послови и обавезе, па је бригу о држави и управу над њом преузео стварни вођа у грађанском рату

¹⁰⁴ *Византијски извори VI*, 318; *Острогорски, Историја Византије*, 468.

¹⁰⁵ *Византијски извори VI*, 318.

¹⁰⁶ *Византијски извори VI*, 320-322; *Острогорски, Историја Византије*, 468.

¹⁰⁷ *Византијски извори VI*, 324-325; *Историја српског народа I*, 502-503.

¹⁰⁸ *Острогорски, Историја Византије*, 468; *Историја српског народа I*, 503.

последњих година, велики доместик Јован Кантакузин. Државничким способностима он је далеко надмашио све своје савременике, па и самог цара.¹⁰⁹

Јован Кантакузин као најближи сарадник новог цара, у својим мемоарима бележи да је цар Андроник III одмах по ступању на престо изразио жељу да се окрене борби против Османлија. Освајачи са истока предвођени амбициозним Османовим наследником, Орханом, заузели су 1326. године Бурсу, и својим нападима су угрожавали и Никеју и Никомедију. Андроник III и Јован Кантакузин храбро су покушали да се супротставе Орхану, кренувши у Малу Азију 1329. године, у намери да ослободе опседнуту Никеју. Битка код Пелеканона одиграла се 10. јуна 1329. године. Том приликом ромејски цар је рањен, па је заповедање војском преузео његов верни пријатељ Јован Кантакузин. У сукобу код града Филокрене 11. јуна 1329. године Османлије су потукле Ромеје, који су се у паници повукли према престоници. Сам Кантакузин је тешком муком сачувао сопствену главу. Судбина византијских градова у северозападној Малој Азији била је запечаћена. Османлије су 1331. године освојиле Никеју, а 1337. године и Никомедију. Орханова освајачка политика, гурнула је византијског цара у загрљај других малоазијских емира, од којих је најзначајнији био Мехмед, ајдински емир, чији ће наследник Умур бити најпоузданији савезник Јована Кантакузина у грађанском рату четрдесетих година XIV века.¹¹⁰ Један покушај Ромеја да иницирају сукоб између Османлија и Селцука, завршио се Орхановим покушајем да се искрца на европском тлу близу Цариграда. Било је то 1337. године, када је Јован Кантакузин са својим катафрактами, тешко оклопљеним коњаницима, изненадио Османлије које су се искрцале код градића Регион. Велики доместик Јован Кантакузин је код овог градића забележио једну од ретких ромејских победа над Османлијама.¹¹¹

Ако је веровати Јовану Кантакузину, цар му је током своје владавине у неколико наврата нудио положај савладара или регента. Најпре у јулу 1329. године, пошто је био лакше рањен током сукоба са Османлијама у бици код Филокрене. Тада је у Дидимотици Андроник III понудио Кантакузину да га прогласи за савладара, што он није прихватио. Недуго пошто се опоравио од рањавања, цар је јануара 1330. године у Дидимотици поново пао у постељу. Колико је болест узела маха сведочи и чињеница да је цар, кад год би долазио свести, тражио да у случају његове смрти Кантакузин буде регент његовом још нерођеном детету, али и то је велики доместик одбио.¹¹²

Ривалство између два некадашња пријатеља и сарадника Сиргијана и Јована Кантакузина интезивирало се поново оног тренутка када је Сиргијан пребегао

¹⁰⁹ Острогорски, *Историја Византије*, 468; Ферјанчић и Ћирковић, *Стефан Душан*, 70.

¹¹⁰ Острогорски, *Историја Византије*, 472; Иналцик, *Османско царство*, 20; Ферјанчић и Ћирковић, *Стефан Душан*, 70-71.

¹¹¹ Новаковић, *Срби и Турци*, 122-123.

¹¹² Ферјанчић и Ћирковић, *Стефан Душан*, 82-83; Занимљива је прича о Андрониковом оздрављењу, а коју је од заборавачувао Нићифор Григора. Он бележи да је Андроника задесила болест услед његове неопрезности, с обзиром да после бављења у купатилу није предузео довољне мере опреза, а пошто је било јако хладно, задесило га је укочење целог тела. Болест је била праћена јаком главобољом и стањем буниула. Попут мртвог човека, цар је лежео непомично два дана, да би се трећег дана пренуо из дубоке несвести и затражио да му се донесе вода са извора пречисте Богородице. Његови људи су похитали да му услише жељу, након чега се цар полио чудотворном водом и кроз неколико дана потпуно опоравио. Ову епизоду са чудотворном водом спомиње и Јован Кантакузин, уп. Р. Радић, *Страх у позној Византији I*, 119-120.

амбициозном младом српском краљу Душану. Уз његову помоћ краљ Душан је већ током 1334. године остварио значајне територијалне добитке у византијском делу Македоније. На хитном саветовању у Солуну, цар Андроник III послушавши предлог свог пријатеља Јована Кантакузина, донео је одлуку да ликвидира пребега Сиргијана. Овај деликатан задатак поверен је Сфранцесу Палеологу, који је 23. августа 1334. године убио Сиргијана. Атентат на овог пребега, као и упади Мађара на север српске земље натерали су краља Душана да у августу 1334. године закључи уговор о миру са Андроником III. Две године касније, 1336. дошло је до новог састанка византијског цара и српског краља у Радовишту. Састанак два владара и њихових најмоћнијих великаша, Јована Кантакузина и Јована Оливера, трајао је седам дана током којих су се и актери овог рада и упознали и склопили пријатељство.¹¹³

У тренуцима пораза од Срба на Балкану и Османлија у Малој Азији, постигнути су и најзначајнији успеси у Тесалији и Епиру. Користећи повољан тренутак у Тесалији после смрти севастократора Стефана Гаврилопула, 1333. године, који је више од једне деценије господарио овом плодном облашћу, цар Андроник III је обновио власт Ромеја над плодном Тесалијом, а за намесника је постављен епарх Михајло Мономах.¹¹⁴

Поменути успеси ромејског цара у пространој Тесалији усмерили су и његове даље кораке у остварењу циља који су поставили још његов прадеда и деда, а то је обнова власти царства Ромеја у крајевима континенталне Грчке. После Тесалије на ред је дошао Епир. Године 1336/7. епирски деспот Јован II Орсини је отрован од стране своје супруге Ане Палеолог, која је остала удовица са два детета. Ово је била идеална прилика за Андроника III да коначно врати Епир под окриље ромејске круне. Удовица Ана Палеолог предложила је да се њен син Нићифор ожени ћерком Јована Кантакузина, што је цар Андроник III прихватио, похитавши у Епир што пре. У Епиру цара су бројне присталице дочекале с одушевљењем, а затим се василевс упутио с Аном Палеолог у Солун, где је требало да се, у граду св. Димитрија, обави венчање младог Нићифора и кћерке Јована Кантакузина.¹¹⁵

Иако је деловало да је византијска власт обновљена у Епиру, убрзо се показало да су варљиве биле наде у коначно успостављање власти Палеолога над овом области. Западним силама се никако није допала чињеница да Епир буде враћен у састав Византијског царства. По налогу титуларне латинске царице Катарине, удовице Филипа Тарентског, анжујски намесник у Драчу је организовао устанак за враћање Епира под власт Анжујаца. Устаници су заузели све битније градове у Епиру, и у Арти на власт као своју марионету довели легитимног владара малолетног Нићифора II Анђела. На вест о изненадном и неповољном обрту догађаја у Епиру цар Андроник III је у јесен 1339. године одлучио да брзо делује. Најпре је у побуњене области послао Јована Анђела и Михајла Мономаха, а с пролећа 1340. године се и сам цар у пратњи свог верног пријатеља Кантакузина упутио у Епир. Доласком цара и великог доместика у Епир, устанак је брзо ликвидирао. Малолетни Нићифор II морао је да се врати у прогонство у Солун и да се задовољи титулом паниперсеваста и веридбом с

¹¹³ *Историја српског народа I*, 514-515; Ферјанчић и Ћирковић, *Стефан Душан*, 56-57.

¹¹⁴ Острогорски, *Историја Византије*, 473; Ферјанчић, *Тесалија*, 191-198; Ферјанчић и Ћирковић, *Стефан Душан*, 74-75.

¹¹⁵ Острогорски, *Историја Византије*, 473; Ферјанчић и Ћирковић, *Стефан Душан*, 76.

Кантакузиновом ћерком. Тако је у јесен 1340. године завршен поход на Епир, чиме је та богата област после више од једног столећа враћена у границе царства Ромеја.¹¹⁶

Иако током самосталне владавине Андроника III његов верни пријатељ и сарадник Јован Кантакузин није добио титулу цара и положај савладара који је фактички имао, после цареве смрти се очекивало да ће он постати регент и чувар законитих права на престо малолетног Јована, уз кога је стајала мајка Ана Савојска. Када је Андроник III, 15. јуна 1341. године преминуо, његов син Јован V имао је тек девет година. Недостатак тестаментa преминулог цара изазвао је питање ко ће бити регент малолетном Јовану.¹¹⁷

¹¹⁶ Острогорски, *Историја Византије*, 473-474; Ферјанчић и Ћирковић, *Стефан Душан*, 77-78.

¹¹⁷ Острогорски, *Историја Византије*, 475; *Историја српског народа I*, 516; Ферјанчић и Ћирковић, *Стефан Душан*, 82-83.

3. Период сарадње

Буран живот, обележен бројним ратним походима, дипломатским мисијама као и многобројним несташлуцима у младости, морао је оставити тешке последице на здравље василевса Андроника III. У пролеће 1341. године, стање ромејског цара нагло се погоршало услед компликација са слезином. Тешка болест приковала га је за кревет, а вишечасовни губици свести окончани су у праскозорје 15. јуна 1341. године.¹¹⁸

Блиски односи са покојним царем Андроником III, као и чињеница да његова лојалност према цару никада није доведена у питање, јасно су указивали да не постоји тако достојна и способна особа, као што је био Кантакузин, да преузме улогу намесника у име малолетног царевог сина. Све је указивало на то да ће Јован Кантакузин дуго остати на челу Царства, све док деветогодишњи цар Јован Палеолог не буде довољне старосне доби да преузме државничке послове у своје руке. Међутим, против великог доместика се створила јака опозиција, која се окупила око царице-мајке Ане Савојске, а коју су предводили васељенски патријарх Јован Калекас и богати скоројевић Алексије Апокавк.¹¹⁹

Ови појединци, сигурно не истих политичких схватања, имали су заједнички циљ да удаље Јована Канатузина са високог положаја, и тако отворе пут за сопствено напредовање. Спреман да преузме дизгине Ромејског царства у своје руке, велики доместик, није водио рачуна о својим супарницима, потценивши њихове способности. Како спољнополитичке недаће нису могле да чекају после смрти цара Андроника III, Кантакузин је сву своју пажњу и напоре усмерио у решавање недаћа које су притискале границе оронулог Царства. Турци су пљачкали Тракију, Срби су надирали ка Солуну, а у Цариграду Алексије Апокавк и његови истомишљеници нису штедели ни имовину ни присталице Јована Канатузина. Словенске државе, које су претендовале на преостале територије Ромеја на простору Балкана, с пажњом су пратили развој ситуације у Цариграду. Услед проблема који су притискали Царство, Кантакузин се користећи лична средства, већ у јулу 1341. године обрео у Тракији, у Дидимотици, с намером да се успешно супротстави непријатељима. Односе са бугарским царем Јованом Александром компликовала је ситуација око Шишмана, сина бившег бугарског цара Михајла Шишмана, који се у данима након смрти цара Андроника појавио у Цариграду. Бугарски цар морао је бити узнемирен због могућег опасног супарника, па ј тражио да му Ромеји испоруче Шишмана. Како је овај захтев одбијен, односи између два суседна царства постали су затегнути¹²⁰.

Међутим, далеко више непокоја Ромејима морао је уносити српски краљ Душан, који је вешто користио турбулентан период кроз који је пролазило Царство након смрти василевса. Без много оклевања српски краљ је већ у лето 1341. године, стигао надомак Солуна. После краћег саветовања, велики доместик је одлучио да српском краљу пошаље посланство, а све у циљу да се Душан приволи да прекине рат и склопи мир.

¹¹⁸ Острогорски, *Историја Византије*, 475; *Историја српског народа I*, 516; Р.Радић, *Време Јована V*, 112-113.

¹¹⁹ Острогорски, *Историја Византије*, 475; Радић, *Време Јована V*, 115.

¹²⁰ *Византијски извори VI*, 354; Острогорски, *Историја Византије* 475; Радић, *Време Јована V*, 118-119.

Врло су оскудни подаци о овом посланству српском краљу. Јован Кантакузин у својим мемоарима ништа не говори о условима закљученог примирја. У историографији преовладава мишљење да је велики доместик са Душаном склопио споразум који је почивао на основама споразума цара Андроника III са српским краљем из 1334. године, којим је последњи задржао Охрид, Прилеп, Костур, Струмицу, Лерин, Жељезнец, Воден и Чемрен.¹²¹

У налету бројних проблема који су захватили Царство током лета 1341. године, десио се и један догађај, који је пробудио наде код Јована Кантакузина да ће ромејска власт поново бити успостављена од Пелопонеза до Цариграда. У табор великог доместика стигли су изасланици латинских великаша, који су били спремни да признају суверенитет византијског цара, незадовољни управом намесника титуларне латинске царице Катарине од Валоа. Међутим, сви снови о рестаурацији Царства, брзо су се распршили, у вртлогу грађанског рата који је уследио.¹²²

Пошто се вратио из Тракије у Цариград, у првој половини септембра 1341. године, заузет спољнополитичким проблемима државе, Јован Кантакузин није с опрезом пратио дешавања која су се збивала око опозиције против њега. Консолидована опозиција спремала је државни удар. Не слутећи шта се све дешава у Цариграду, велики доместик је 28. септембра 1341. године напустио прстоницу, упутивши се према Дидимотици. Његов одлазак пресудно је утицао да осокољена опозиција предузме одлучне кораке, који ће Кантакузина одвојити од Цариграда дуги низ година. Догађаји су почели да се одвијају вртоглавом брзином. Уследили су дани великих успеха Алексија Апокавка.

Велики доместик, који се одушевљавао грандиозним патриотским плановима, проглашен је за државног непријатеља, његова палата је срушена и опљачкана, а његове присталице, уколико нису успеле да побегну из Цариграда, бачене су у затвор. Конце погрома рођака, пријатеља и присташа Јована Кантакузина, вешто користећи разуларени плебс у престоници, вукао је Алексије Апокавк. У договору са царицом, на чело регентсва је стао патријарх Јован Калекас, који се ипак морао задовољити другоразредном улогом. Прави предвођитељ опозиције постао је препредени Алексије Апокавк, који је постао велики дукс и управитељ престонице и суседних градова и острва.¹²³

Јован Кантакузин се нашао пред великим искушењем. Не тако више млад, али и даље енергичан, он је одлучио да "пређе свој Рубикон". У договору са најближим сарадницима и рођацима он је донео одлуку, и на дан Светог Димитрија 26. октобра 1341. године, у Дидимотици, родном месту легитимног цара Јована, крунисао се за цара. Међутим, поштујући принцип легитимитета, кога се у даљем току грађанског рата чврсто држао, он је наредио да се у свечаним акламацијама на првом месту спомињу имена царице Ане и легитимног цара Јована V, а тек иза њих његово име и име његове супруге Ирине. Он је желео да нагласи да се он не бори против легитимног царског дома, већ против Апокавка, који је у Цариграду ускоро постао свемоћан.¹²⁴

¹²¹ *Византијски извори VI*, 361, в. нап. 24.

¹²² Острогорски, *Историја Византије*, 475; Р.Радић, *Време Јована V*, 119-120.

¹²³ *Исто*, 475-476; *Исто*, 124-126.

¹²⁴ *Исто*; *Исто* 126.

Овај потез новог самопроглашеног цара, није могао проћи без реакције његових противника предвођених Апокавком. Већ 27. октобра становници Адријанопоља устали су против локалног племства, а покрет незадовољства ширио се градовима Тракије и Македоније, да би највећи замах добио у Солуну, другом граду царства. Најмоћније оружје којим је регентство располагало у борби против великог доместика, било је управо антиаристократско расположење нижих слојева које је постојало не само у престоници него и у провинцијским градовима. Као један од најбогатијих и најмоћнијих људу у Византији, Јован Кантакузин је у борби за царски трон бранио интересе крупног племства, па је зато природно што су се уз противничку страну сврставали сиромашнији житељи преосталих византијских градова у Тракији и Македонији.¹²⁵

У Солуну, који је одувек заузимао посебан положај у Царству, формирала се јака организована народна странка, странка зилота. Антиаристократски покрет успео је да узме власт у Солуну у своје руке. Присталице Јована Канткузина морале су да потраже спас у бекству. Њихова имовина је заплењена, а зилоти су признали владу легитимног цара Јована V Палеолога. Од Солуна до Цариграда, свуда је моћ племства била сломљена, а Кантакузинова ствар је изгледала изгубљена.¹²⁶

У новембру 1341. године, тражећи савезнике у предстојећој борби за престо, Кантакузин је упутио писма Стефану Душану и цару Јовану Александру, али су их заплениле присталице цариградског регентства царице Ане Савојске.¹²⁷

Зиму 1341/42, која је наводно била дуга и веома студена, он је провео у Дидимотици, постајући из дана у дан све свеснији да се оружани сукоби не могу мимоићи. Покушаји да придобије словенске владаре на своју страну су пропали у јесен 1341. године, али већ на пролеће 1342. године, дошло је до преговора великог доместика и словенског великаша Хреља, који је добро осетио да спретним левитирањем између Кантакузина, цариградског регентства и српског краља може за себе да извуче доста користи, па је његово држање током читаве 1342. године било врло колебљиво и пуно оштрих заокрета.¹²⁸

Када је грануло пролеће 1342. године, Јован Кантакузин је напустио Дидимотику, у намери да се домогне Солуна, великог и значајног града који би му пружио сигурно упориште у борби против регентства царице Ане Савојске. На путу према граду Св. Димитрија значајну подршку могао му је пружити великаш Хреља. Међутим, превртљиви Хреља је често мењао стране, па се тако, иако је Кантакузин преотео за њега важан град Мелник, обрео у Солуну почетком лета 1342. године, где је

¹²⁵ Р. Радић, *Време Јована V*, 126-127; Ферјанчић и Ћирковић, *Стефан Душан*, 103.

¹²⁶ Острогорски, *Историја Византије*, 480-481.

¹²⁷ О овим писмима Јован Кантакузин у свом делу ништа не казује. О њима сазнајемо из писања Нићифора Григоре. Међутим, тешко је поверовати да су словенски владари били спремни да се тада умешају у грађански рат у Византији. То се посебно односи на трновског цара, који је био у лошим односима са Кантакузином још од како је овај одбио да преда Шишмана, претендента на бугарски престо, уп. *Византијски извори VI*, 226-227, в. нап. 11.

¹²⁸ Иако Нићифор Григора спомиње да је Хреља осамосталио у градовима око Струмице и Амфиопоља, он за разлику од Кантакузина не зна да се исти тај Хреља одметнуо од српског краља Душана, и пришао цару Андронику III, вероватно крајем тридесетих година XIV века. Занимљив је податак да Нићифор Григора истиче да је Хреља на преговоре дошао у Кантакузинов табор код Филипа, док цар-писац наводи да је он сам отишао у табор српског великаша, уп. *Византијски извори VI*, 230; 364-365.

преговарао с Канаткузиновим огорченим непријатељем, великим дуксом Алексијем Апокавком. После дужих преговора и колебања Хреља је ипак пришао Јовану Кантакузину. Може се претпоставити да је Хреља био јако битан за великог доместика у његовим преговорима, са дојучерашњим пријатељем и управником Солуна Теодором Синадином. Међутим, све наде де ће се други град Царства наћи у рукама самопрокламованог цара, распршиле су се када је власт у Солуну прузела антиаристократска странка зилота, и када је Теодор Синадин морао да напусти град.¹²⁹

На помоћ старог пријатеља који је након бекства из Солуна сишао са историјске позорнице, Јован Кантаукзин више није могао рачунати. Његов положај доведен је скоро до ивице безнадежног. У тренутцима најтежег положаја у коме се велики доместик нашао, он се одлучио за један смео подухват. Кренувши стопама свог некадашњег пријатеља Сиргијана, Јован Кантакузин упутио се на север, српском краљу Душану, коме се указала ненадана прилика да оствари идеју која је вековима сазревала међу словенским владарима, да створи моћно словенско царство на Балкану.

Са српским краљем Јован Кантакузин се упознао средином тридесетих година, када се Стефан Душан састао са Андроником III. Ово познанство поново је постало актуелно у тренутцима велике опасности по Кантакузина, када се овај одлучио да помоћ потражи код моћног словенског владара. На скупу преосталих 2000 присталица у тврђави Гинекокастрон надомак Солуна Јован Кантакузин је образложио своју одлуку да се за помоћ обрати Стефану Душану. При том је рекао да му је током боравка у Тракији српски краљ послао изасланике с понудом уговора о миру и савезу који подразумева да он неће напасти ниједан ромејски град.¹³⁰

Јован Кантакузин је јуна 1342. године упутио у Србију двојицу посланика који би, пре свега, подсетили српског краља да треба да се придржава склопљеног уговора о миру. Међутим, поклисари су заробљени у близини Просека и предати Алексију Апокавку у Солуну. Овај неуспех, није поколебао Кантакузина, него је можда убрзао његову одлуку да се из Гинекокастрога, са преосталим присталицама запути ка Србији, не би ли у непосредном сусрету са српским краљем осигурао његову помоћ у борби против цариградског регентства.¹³¹

Крећући се узводно путем уз десну обалу Вардара према Скопљу, Јован Кантакузин и његова пратња су код Велеса, на другој страни реке угледали бројну војску Јована Оливера, једног од најмоћнијих Срба. Пошто су се преко гласника двојица угледних људи договорили о сусрету, Јован Кантакузин је прешао Вардар и провео више дана са Јованом Оливером богато се гостећи. Јован Оливер је по договору с њим, похитао да о свему што пре обавести Стефана Душана, а Јован Кантакузин је с пратњом наставио пут према Скопљу, где се, очекујући вести од краља, задржао извесно време. Тих дана Стефан Душан се затекао у крају званом Морава, пратећи супругу Јелену која је путовала у госте брату, трновском цару Јовану Александру. Сасвим је разумљиво да Јовану Оливеру није било тешко да српски краљевски пар убеди да треба да прекине намеравано путовање и да се врати у владарску резиденцију како би достојно дочекали

¹²⁹ Ферјанчић и Ћирковић, *Стефан Душан*, 104-105.

¹³⁰ Р. Радић, *Време Јована V*, 136; Ферјанчић и Ћирковић, *Стефан Душан*, 105-106.

¹³¹ Ферјанчић и Ћирковић, *Стефан Душан*, 106.

угледног госта. Пружање помоћи Јовану Кантакузину отварало је нове могућности за српску државу у погледу спољне политике према Ромејском царству. Зато су Стефан Душан и његова супруга Јелена брзо одлучили да се врате, пославши као претходника Оливеровог брата Богдана да обавести угледног госта о њиховом скором приспећу. На те добре вести Јован Кантакузин је кренуо из Скопља и стигао у леп крај Пауни, смештен код неутврђеног села Приштине.¹³²

Захваљујући мемоарском спису Јована Кантакузина, добро је познат ток дугих и осетљивих преговора које је он у лето 1342. године водио са српским краљем. Али и поред врло занимљивих детаља, његове исказе треба примати с великим опрезом јер је природно веровати да је он своје поступке желео да прикаже у по себе најбољем светлу. У склапању праве слике преговора недалеко од Приштине, доста нам помаже и Нићифор Григора који је оставио значајну забелешку о овом догађају.

Сам Јован Кантакузин прича да га је његов домаћин дочекао с посебним почастима. Наиме, цар је поклонио Душану и његовој супрузи неке скупочене предмете из својих ризница, а краљ је цару узвратио као што доликује, а уз то још и пашњаке, храну и уточишта и оно што је потребно за живот царевој војсци. Цар-писац истиче да му је српски владар уступао првенство у многим приликама, па и на гозбама, дајући му боље и више седиште. Наредио је својим великашима да угледног госта поздрављају по ромејским обичајима. А када би Кантакузин долазио у његову кућу, онда би га по краљевом наређењу, млади племићи трчећи сачекивали пешице пред капијом, а у дворишту старији и великодостојници од угледа, док би он сам најчешће излазио пред прву кућу после дворишта да би га поздравио, или би чак изишао до места где је цар с коња силазио. Не мање поштовања Јовану Кантакузину указивала је краљица Јелена, такмичећи се да ни у чему не заостане за супругом.¹³³

У преговорима између два владара, у мемоарима Јована Кантакузина провејава непопустљивост оба монарха. Сасвим је разумљиво да Стефан Душан није желео да се без одређене користи по своје краљевство упушта у ризичне ратне походе, па је од свог потенцијалног савезника тражио да као надокнаду за пружање помоћи добије области западно од Хриштопоља или макар од Солуна. У мемоарима се константно провлачи реченица цара-писца да он није желео да уступи ни најмањи града Ромеја српском краљу зарад свог спаса. У Кантакузиновим успоменама многе су ствари обојене личном нотом, писане са пристрасном намером да себе, свој значај и углед прикаже у што лепшој светлости. Он је очекивао да српски краљ у њему види цара, да високо цени понуђено му пријатељство и да му пружи руку помоћи. Једини уступак који је Кантакузин био спреман да пружи краљу Душану било је то да му призна оно што је освојио за живота цара Андроника III. Тада су преговори запали у кризу. Први и последњи пут у српској историји излази жена овако јавно и отворено у политичким питањима. Према речима Кантакузина тада је иницијативу преузела

¹³² Ферјанчић и Ђирковић, *Стефан Душан*, 107-108.

¹³³ *Византијски извори VI*, 387-390. Наравно да се ови редови Јована Кантакузина у његовим мемоарима могу довести у питање. Питање је да ли је српски краљ заиста давао баш оволику предност ромејском претенденту на престо, или је Кантакузин у намери да истакне свој значај и величину изнео нешто кривљу слику овог сусрета. Можда би поузданији извор за односе два владара на овом састанку, био Нићифор Григора, који наводи да су Стефан Душан и цар-писац равноправно разговарали, уп. *Византијски извори VI*, 387.

краљица Јелена, која је на скупу двадесет четири најугледнија великаша, а без присуства краља, у подужој беседи образложила зашто не треба пропустити прилику и чак без постављања посебних услова помоћи Јовану Кантакузину: "А од њега да тражимо једино то да заклетвом потврди да ће нам за живота бити савезник и пријатељ и да од градова које сада држимо и које смо било сами било очеви наши од државе Ромеја преотели, ниједан не тражи, када дође на власт, нити да рат покрене против нас, покушавајући да их преотме."¹³⁴

Јелена је предложила да се Срби свим силама потруде да се Кантакузин врати на византијски престо. Предлог краљице Јелене подржао је и један од најугледнијих српских великаша Јован Оливер, а затим и сви присутни.¹³⁵

Следећи речи цара писца, услове споразума два владара можемо свести на следеће: 1. Владари ће остати доживотни пријатељи и савезници; 2. Јован Кантакузин неће правити питање градова које држи краљ, било да их је освојио његов отац, било да су дошли под српску власт за владе Андроника III;¹³⁶ 3. Византијске градове треба да држи Јован Кантакузин, а Стефан Душан неће ништа предузимати да их освоји, већ ће помагати да припадну његовом савезнику;¹³⁷ 4. Царицу Ану Савојску и њеног сина Јована Палеолога Стефан Душан ће сматрати за непријатеље и неће склапати мир са њима, већ ће у борби против њих помагати Јована Кантакузина;¹³⁸ 5. Када Јован Кантакузин постане једини цар, остаће савезник Стефана Душана и помагаће му у одбрани од било каквог нападача.¹³⁹

¹³⁴ *Византијски извори VI*, 396; Пурковић, *Јелена*, 13-17. Краљица Јелена се врло вероватно сама прва јавила за реч у страху да неко од војних заповедника не изнесе друкчији предлог од Кантакузиновог. Притом је говорила о важним политичким стварима, највише доприневши пристанку свог супруга да склопи савез са Јованом Кантакузином. У знатно каснијим годинама писања својих мемоара Јован Кантакузин хвали њену речитост и бистрину, када више није имао разлога да Душановој супрузи прави празне комплименте. Свакако да ови расути подаци сведоче о високом образовању краљице и царице Јелене, уп. *Византијски извори VI*, 387, в. нап. 120.

¹³⁵ Пурковић, *Јелена*, 13-17.

¹³⁶ У детаљном опису преговора са Стефаном Душаном, Јован Кантакузин настоји да себе прикаже као заштитник интереса Византијског царства. Тако треба тумачити и његове речи којима се он тобоже мири са чињеницом да српски краљ више година држи неке византијске градове, уп. *Византијски извори VI*, 400, в. нап. 129.

¹³⁷ Тешко је веровати Јовану Кантакузину да је Стефан Душан под овим условима пристао да му помогне у борби за царски престо. Одривањем од освајања византијских градова у заједничкој борби против цариградске владе српски краљ би практично остао без икакве награде за пристајање на савез са византијским претендентом, уп. *Византијски извори VI*, 401, в. нап. 133.

¹³⁸ Ускоро се показало да су страховања Јована Кантакузина била оправдана, јер је царица Ана савојска заиста упутила два посланства у Србију, покушавајући да промени држање српског краља и да га придобије за борбу против Јована Кантакузина. Двојица савремених историчара дају различите вести о покушајима царице Ане Савојске да придобије српског краља. Сам цар писац наводи да је посланство цариградске владе два пута долазило у Србију. Први пут је царица доста неодређено нудила српском краљу неке градове ако јој пошаље везаног Јована Кантакузина, док је други пут посланство нудило градове западно од Христопоља, осим Солуна, а под условом да он Јована Кантакузина задржи у тамници. Са друге стране Ниџифор Григора говори само о једном посланству цариградске владе, али зато спомиње планове о родбинским везама између две владајуће династије. Те планове потврђују млетачки документи који бележе да је 4. септембра 1343. године сенат републике одлучио да српском краљу честита веридбу његовог сина са сестром византијског цара, уп. *Византијски извори VI*, 238-239, в. нап. 50.

¹³⁹ *Византијски извори VI*, 399, в. нап. 125.

Међутим, тешко је поверовати да је српски краљ пристао да помогне Јовану Кантакузину, јер је његово пријатељство више ценио од новца и поседовања градова. Зато се за добијање веродостојне слике о условима уговора закљученог у Паунима треба обратити и другим изворима. Драгоцене вести о томе даје Нићифор Григора, који истиче да је споразумом о пријатељству било предвиђено да градови Ромеја могу "да увек приђу коме би хтели, било споразумом, било опсадом једног или другог, и да један другом не буде на сметњи". Из ових речи се јасно може закључити да су се у Паунима Јован Кантакузин и краљ Стефан Душан споразумели да свако од њих задржи оне градове и крајеве које буде освојио у заједничкој борби против регентства царице Ане Савојске.¹⁴⁰

Према речима Јована Кантакузина, заклетве које су имали да положи два владара састављене су и писмено, а заклетве су се имале обавити пред српским архиепископом Јоаникијем. Међутим, ствари су добиле изненадан и неочекивани обрт јер су се сутрадан у Паунима појавили изасланици Хреље, које се сада нудио да поново ступи у службу српског краља. Стефан Душан је то спремно прихватио, па је накнадно тражио да у уговор о савезу буде унет Хреља, као и град Мелник који је он поново освојио од Кантакузинових људи. Краљ Душан је сада тражио да се у тексту уговора накнадно упише да Мелник и Хреља њему припадају, будући да су ови њему пришли пре полагања заклетве. Кантакузин се отворено противио овим намерама, сматрајући да српски краљ крши споразум. Цар-писац тврди да је против воље пристао на те промене.¹⁴¹

Пошто је тако закључен уговор о савезу и пријатељству, Стефан Душан је одлучио да двадесет великаша са својим одредима крену с Јованом Кантакузином према Дидимотици. Али ти угледни Срби су предочили краљу да није мудро да се новом савезнику повери толика војска јер он може да се у тренутку окрене споразуму с царицом Аном Савојском, што би њихове одреде довело у велику опасност. Зато су велможе саветовале краљу да од Јована Кантакузина захтева да млађег сина Манојла остави као таоца у Србији. Стефан Душан је разумео стрепње великаша, па је поставио одговарајући захтев великом доместику, а као посредник пренео му је и жељу Јована Оливера да се његова ћерка уда баш за његовог сина Манојла.¹⁴²

Након што је споразум између два владара био склопљен, Јован Кантакузин је донео одлуку да се са помоћним српским одредима упуту према трачкој тврђави Дидимотици, где је оставио супругу Ирину. На том путу он је намеравао да најпре покуша да освоји Сер. Први покушаји свели су се на преговоре, када је Кантакузин покушао да мирним путем наговори житеље Сера на предају града. Међутим, они су и раније били непријатељски расположени према њему, па су његове гласнике дочекали стрелама и каменицама.¹⁴³ Ово је био довољан разлог да српско-ромејска војска почне да пустоши околину Сера. Опсада Сера у лето 1342. године није била дугог даха,

¹⁴⁰ Ферјанчић и Ћирковић, *Стефан Душан*, 111.

¹⁴¹ *Византијски извори VI*, 404-405; Ферјанчић и Ћирковић, *Стефан Душан*, 110.

¹⁴² *Исто*, 407-410; *Исто*, 110.

¹⁴³ Ако се упореде записи цара-писца и Нићифора Григоре о опсади Сера могу се приметити извесне разлике. Наиме, док Кантакузин пише да у Серу није било његових присталица, Нићифор Григора тврди супротно, наводећи да је у Серу било људи који су били спремни да отворе врата узурпатору, уп. *Византијски извори VI*, 241,в. нап. 54.

обзиром да је у српском табору почела да хара страшна болест, од које су се разболели српски заповедници, међу којима и војвода Вратко и деспот Јован Оливер, а затим и цела војска. Последице ове епидемије биле су катастрофалне, јер је животе у околини Сера изгубило више од 1500 војника. О опакој болести која је захватила српску војску у околини Сера, пишу и цар-писац и Нићифор Григора. Према Григориним речима Бог се јасно успротивио намерама ромејског узурпатора: *"Јер, пре него што се улогорио да би опсео град, нека опасна болест сручи се на табор Трибала; или од необузданог и неумереног једења грожђа, или због неког другог разлога, не знам које од та два."* Кантакузин пише како су српски архонти и војници претеривали са медовином и месом, мешајући их са грожђем што је код њих изазвало високу ватру, изнемоглост а затим и смрт. Од Ромеја, који су пратили цара, ниједан није умро, нити се разболео.¹⁴⁴

После изненадне епидемије у околини Сера, српска војска је морала да се врати у своју земљу. Ситуација није била ни сјајна за Јована Кантакузина. Његов противник велики дукс Алексије Апокавк, послао је војску и лађе у Христово поље да би претенденту запречили пролаз према Дидимотици. Пошто му је тако био препречен пут према Дидимотици, Јован Кантакузин се, како сам прича, упутио према Водену који је опсео српски краљ, и који се убрзо нашао у рукама краља Стефана Душана којем је пошло за руком да поткупи његову посаду. Кантакузин даље бележи како је он сходно уговору са српским краљем, тражио да му Душан уступи град Воден, као и сваки следећи који би он преотео од Ромеја.¹⁴⁵ Међутим, да би некако оправдао то што је Воден остао ипак у рукама српског краља, цар-писац је тај потез приписао сопственој одлуци да је у том тренутку најбоље било да он препусти српском краљу град док се не стекну повољнији услови да он поново дође у ромејске руке. Ове цареве речи више делују као оправдање за губитак Водена.¹⁴⁶

После овога, два пријатеља и савезника заједно су се вратила у српску земљу, како би се вероватно припремили за нове заједничке акције у пролеће 1343. године. Док се Јован Кантакузин припремао да са савезничким српским одредима крене у Дидимотику, коју је опсео његов непријатељ Алексије Апокавк, царица Ана Савојска покушала је да дипломатским корацима убеди Стефана Душана да промени табор. У јесен 1342. године упутила је на српски двор двојицу посланика, извесног Георгија Луку и солунског митрополита Макарија, преко којих је Стефану Душану понудила *"...да ће му предати градове о којима се год буду споразумели, ако јој пошаље везаног Кантакузина."*¹⁴⁷ Пошто је краљ Душан одбио тај предлог, *"...изјављујући да такав злочин не би учинио не само за мали број градова, него ни за читаву државу Ромеја, па*

¹⁴⁴ *Византијски извори VI*, 241; 411.

¹⁴⁵ За разлику од Григоре, Јован Кантакузин пише како му се српски краљ уговором у Паунима обавезао да ће сваки град који преотме од Ромеја предати њему. Међутим, тешко је веровати да је Стефан Душан могао пристати на овакав договор, а и Нићифор Григора не спомиње ову обавезу српског краља као део уговора. Ако је таква одредба о градовима и постојала у уговору из јула 1342. године, даљи развитац догађаја показује да српски краљ није желео да поштује и да освојене византијске градове предаје Јовану Кантакузину, уп. *Византијски извори VI*, 415, в. нап. 174.

¹⁴⁶ Вести цара-писца о епизоди око Водена сведоче о томе да је српски краљ у време савеза с њим самостално предузимао походе против градова и крајева Ромеја, желећи при том да у пуној мери искористи грађански рат у царству, уп. Ферјанчић и Ћирковић, *Стефан Душан*, 113.

¹⁴⁷ *Византијски извори VI*, 417.

их отпреми необављена посла."¹⁴⁸ Пошто је краљ одбио предлог царице Ане, посланици су се после саветовања у Цариграду поново запутили у Србију, али овога пута да понуде "...*све градове западно од Христовоља осим Солуна, па чак и ако не жели да преда цара Кантакузина, него само да га држи заточеног у тамници.*"¹⁴⁹ Међутим, и нове, примамљивије понуде цариградског регентства остале су без успеха јер их је одбио сам краљ, уз подршку своје супруге краљице Јелене која их је љутито одбила "...*као посланике који заступају неправедну ствар која ће и њима самима срамоту нанети.*"¹⁵⁰ Идентичан став као српски краљ и краљица, имали су и српски великаши који су посланицима "...*пребацивали силну лудост што су гајили наду да ће их убедити у нешто такво што превазилази сваки злочин. Јер сви су они волели цара и нису ништа подносили што би му могло нанети штету.*"¹⁵¹

За разлику од Кантакузина, Нићифор Григора помиње само једно посланство царице Ане Савојске које је од Стефана Душана захтевало да преда Јована Кантакузина, или да пошаље његову главу, а за узврат је обећавало градове до Христовоља, као и скори долазак царичине кћери као невесте за Душановог сина Уроша.¹⁵²

Обзиром да су посланства које је слала царица Ана српском краљу имала негативан исход, пред крај 1342. године иницијативу је преузео главни човек цариградског регентства Алексије Апокавк. Он је преко посланик обавестио Стефана Душана да ће бродовима стићи у Македонију и исказао жељу да се састане са њим код града Христовоља, у намери да му понуди савез којим ће бити задовољан. Према речима Јована Кантакузина, српски краљ Душан је благовремено о овој понуди обавестио свог сарадника цара, који је чак препоручио Душану да се сретне с великим дуксом. Он не одвраћа Стефана Душана од састанка и преговора са Алексијем Апокавком, желећи да свима постане јасно да Апокавка не води борбу за права Ане Савојске и младог цара Јована, већ да се сам домогне царске власти.¹⁵³ Иако је све добро почело јер је српски краљ с Јованом Кантакузином стигао до Сланих језера, а Алексије Апокавк бродовима приспео у Христовољ, надајући се да ће убедити српског краља да му преда опасног претендента, предвиђени сусрет није остварен, по свој прилици зато што је у међувремену умро српски великаш Хреља који је посредовао у читавом послу. Велики дукс Алексије Апокавк вратио се у Цариград, а Стефан Душан се потрудио да запоседне градове које је држао Хреља.¹⁵⁴

¹⁴⁸ *Византијски извори VI*, 417. Ове речи Јована Кантакузина не би требало преозбиљно схватати, и овај потез српског краља тумачити као израз његове честитости и чврстине карактера, већ као намеру Душана да што је више могуће ослаби Ромејско царство и владајућу династију Палеолога, пружајући помоћ великом доместику, *Византијски извори VI*, 417, в. нап. 180.

¹⁴⁹ *Византијски извори VI*, 417.

¹⁵⁰ *Исто*, 418.

¹⁵¹ *Исто*.

¹⁵² Ферјанчић и Ћирковић, *Стефан Душан*, 113.

¹⁵³ Ови редови код цара-писца спадају у она места у којима Јован Кантакузин жели да прикаже у што повољнијем светлу своје држање у дугој и тешкој борби за власт и царску круну. Ништа мање упитан није ни исказ цара-писца о намерама краља Душана да на овим преговорима зароби Алексија Апокавка, уп. *Византијски извори VI*, 421-423.

¹⁵⁴ Реч је пре свега о Струмици и Мелнику, које је одмах по Хрељиној смрти запосео српски краљ. Тачан датум Хрељине смрти, 27. децембар 1342. године може послужити као хронолошка одредница покушаја преговора краља Душана и Алексија Апокавка, обзиром да је Хреља већ био мртав када је Апокавк

Цариградско регентство није покушавало само директним путем да разбије савез српског краља и Јована Кантакузина, већ и индиректним утицајем. У једну такву игру, био је уплетен и бугарски цар Јован Александар. Трновски цар желео је да искористи грађански рат у Византији и да освоји неке територије у Тракији. Током дуге борбе око цариградског престола Јован Александар је најчешће био уз легитимну цариградску владу царице Ане Савојске, али је у његовом ставу било и извесних осцилација. То показује и епизода о преговорима са Ирином Кантакузин, која је остала окружена присталицама у добро утврђеној Дидимотици, док је сам Јован Кантакузин боравио у Србији, очекујући помоћ за покрет према Тракији. Рачунајући на блиске родбинске односе, бугарски цар је, крајем 1342. године, покушао да наговори краља Душана да напусти Кантакузина. Јован Александар је преко својих посланика српском краљу и својој сестри краљици Јелени отворено предлагао "...да цара Кантакузина никако не пуштају, већ да га затвореног у тамници чувају или пак убију. Јер тако ће они моћи без муке освојити државу Ромеја."¹⁵⁵ Стефан Душан је тај предлог одбио као нечасну радњу, чему је нарочито допринела краљица Јелена која је, бар по речима самог цара-писца, била увек њему наклоњена.¹⁵⁶

У тим за Јована Кантакузина тешким данима крајем 1342. године појавио зрачак наде. Док се налазио на граници према Србији, пристигло му је посланство великаша из Тесалије. Они су били спремни да стану на његову страну и признају га за цара. Кантакузин је дао Тесалију на доживотну управу свом пријатељу и рођаку Јовану Анђелу. Овај је сада заповедао, скоро независно, премда је признавао врховна права свог господара. Сасвим је разумљиво што се крупна аристократија из Тесалије одлучила баш за Кантакузина, обзиром да је овај и сам из високог друштва, заступао интересе аристократије у грађанском рату.¹⁵⁷

Зиму 1342/3. године савезници Јован Кантакузин и Стефан Душан провели су у припремама за акције у следећој ратној сезони. Оне су, као и раније, биле усмерене према Серу, значајном граду на путу према трачкој тврђави Дидимотици. У рано пролеће 1343. године одреди Јована Кантакузина и Стефана Душана поново су се нашли под бедемима добро утврђеног и брањеног Сера. Најпре се, преко гласника, житељима Сера обратио српски краљ, обећавајући им да ће се уколико град предају Кантакузину, повући из његове околине. Али, ако то не учине, читаво подручје око града Сера биће опустошено. Становници Сера послали су одговор краљу Душану, да би они пре били спремни да претрпе најгоре, него да служе Кантакузину.¹⁵⁸ Тада је иницијативу предузео Јован Кантакузин, који је позвао становнике Сера да никога не пуштају у Сер, већ да славе име царице Ане Савојске и чекају исход сукоба у царству Ромеја. Такође им је обећао да им његови пријатељи Срби неће убудуће никаква зла

стигао у Христопољ. Стога се преговори Душана и Апокавка датирају пред крај 1342. године, уп. Ферјанчић и Ћирковић, *Стефан Душан*, 115.

¹⁵⁵ *Византијски извори VI*, 430-431.

¹⁵⁶ Кантакузинов податак да је краљица Јелена имала пресудну улогу у одлуци српског краља да одбије савет бугарског цара, би требало узети са резервом. Одговор зашто је Душан овако поступио, можда би требало тражити у његовом сазнању да ће се лакше споразумети са Јованом Кантакузином око освајања у Македонији, него са Јованом Александром који је такође полагао право на ову област, уп. *Византијски извори VI*, 431, в. нап. 229.

¹⁵⁷ Острогорски, *Историја Византије*, 483.

¹⁵⁸ *Византијски извори VI*, 426.

чинити. Противници Јована Кантакузина на зверски начин су исекли његовог гласника на четири дела, окачивши делове тела на четири градске куле.¹⁵⁹ Пошто преговори са становницима Сера нису успели, присталице Јована Кантакузина су захтевале да се што пре крене према Дидимотици, а српски краљ је остао под бедемима Сера, пустошећи његову околину. Међутим, ипак је дао свом пријатељу нешто помоћне војске која није била спремна да ратује у далеким и непознатим крајевима страхујући да се у своју земљу неће вратити, а била је већ исцрпљена дугим ратовањем уза свог краља. С таквим снагама Јован Кантакузин није желео да настави кретање према Дидимотици, већ је одлучио да се врати у земљу Срба. Томе су се одлучно успротивиле преостале присталице, који нису били задовољни боравком у Србији, па су устали против његовог плана да опет покуша да одатле добије помоћ. Цар је попустио под захтевима својих најближих сарадника и одустао је од повратка у Србију, па је брже боље наставио кретање према Дидимотици. Недалеко од Хриштопоља, Кантакузина је пресрео гласник који му је носио писмо његове супруге Ирине, која је била у Дидимотици, и која му је јављала да не долази близу града уколико нема довољно велику војску. Међутим, овде се радило о лукавом маневру Андроника Палеолога, зета Алексија Апокавка, који је ухватио правог гласника Кантакузинове жене који је цару носио писмо, где га је Ирина позивала да што је пре дође у Дидимотику. Плашећи се да Јован Кантакузин има велику војску Андроник Палеолог је само заменио садржину писма и тако на врло домишљат начин одвратио Кантакузина да крене ка Дидимотици. Кривотворено писмо Ирине, супруге Јована Кантакузина, постигло је жељени циљ, јер се он вратио у табор српског краља.¹⁶⁰ У земљи српског краља, Јован Кантакузин је изнова проводио тешке и брижне дане. Одреди цариградског регентства и даље су угрожавали Дидимотику, па га је стално прогонила мисао да поново треба да крене тамо не би ли помогао супрузи Ирине. Краљ Душан је свом савезнику нудио помоћ у виду војних одреда, који су како каже цар-писац били малобројни и слаби, али далеко већи проблем за цара била је празна благајна, јер је новац потрошен за две године живота ван земље Ромеја.¹⁶¹

У пролећним данима 1343. године, док је са српским краљем боравио у јужним крајевима његове државе, Јовану Кантакузину се јавио нови зрачак наде. У табор двојице владара приспео је извесни Арбен из Лерина, који је требало да у име српског краља уговори предају града Верије. Тада је тај Арбен кришом саветовао Јовану Кантакузину да и сам пише житељима Верије јер је, иако је служио српском краљу, више волео да Верија и други западни градови припадну Кантакузину. Цар је одмах о свему обавестио Стефана Душана, који по његовим речима није правио разлику да ли ће житељи Верије прићи њему или Кантакузину. Тако је Арбен запутио у Верију носећи писма српског краља и Јована Кантакузина. Краљево писмо предао је да се чита на јавном скупу становника, а царско писмо тајно је уручио његовим присталицама у граду. Како су племство, тако и народ били на страни Јована Кантакузина, житељи Верије одабрали су тројицу људи који су обавестили Јована Кантакузина да су према њему одувек гајили наклоност, али су се плашили да му

¹⁵⁹ *Византијски извори VI*, 427.

¹⁶⁰ *Византијски извори VI*, 429-430; Ферјанчић и Ћирковић, *Стефан Душан*, 116-117.

¹⁶¹ *Исто*, 434-435; *Исто*, 118.

приђу из страха од освете српског краља. Сада како они кажу српском краљу то не смета па они могу сасвим неометано да приме цара Кантакузина код себе. Пошто су о овим понудама обавештени краљ Душан и краљица Јелена, они су саветовали свог савезника да никако не пропусти прилику да потчини Верију. Да би се читава акција успешно обавила, краљица је одмах саветовала Кантакузина да узме немачке најамнике, који су били у служби краља Душана или латинске најамнике који су били у служби краљице Јелене. Са поменутих најамницима и својим присталицама цар Јован Кантакузин је у априлу 1343. године стигао у Верију где је срдечно дочекан. Убрзо су царском претенденту пришли и житељи неких оближњих тврђава као што су Сервија, Платамон, Петра, Соск, Старидол).¹⁶² Причу о Кантакузиновом заузимању Верије, коју је у својим мемоарима сачувао сам цар-писац би требало примити са опрезом. Савременик Нићифор Григора знатно сажетије описује те догађаје. Он пише да су посланици из Верије кришом преговарали с Кантакузином јер је српски краљ тражио од житеља Верије да му предају град. У Григориној причи нема помена о неком пристанку Стефана Душана и његове супруге, нити о давању најамника. Он наглашава да је краљев савезник кришом напустио заједнички табор и то тако што *"...изађе тобоже у лов и неку шетњу ради одмора и царске забаве."*¹⁶³

Нема сумње да је потез Јована Кантакузина око града Верије, наговестио раскид пријатељства с краљем Стефаном Душаном. Треба имати у виду да тај савез није почивао на здравим основама јер му је сваки од њих двојице приступио из сопствених интереса, Јован Кантакузин да осигура војну помоћ у борби против цариградског регентства, а српски краљ је уочио погодну прилику да мешањем у грађански рат настави освајачке походе према византијским градовима и крајевима.¹⁶⁴ Снажна офанзива српских снага на тлу Македоније и Албаније, као и прилазак тесалских великаша и града Верије пребегу Кантакузину, који су умањили његову зависност од српског краља, и учинили да не буде више пребег који тумара унаоколо, убрзали су раздор међу дојучерашњим савезницима. Напуштање табора краља Стефана Душана од стране Јована Кантакузина био је само увод у формалан раскид пријатељства ова два владара. Они ће убудуће бити љути и непомирљиви противници.

¹⁶² *Византијски извори VI*, 437-440.

¹⁶³ *Исто*, 245.

¹⁶⁴ Између 1. септембра 1342. и 31. августа 1343. године, српски краљ је освојио градове у Македонији и Албанији: Воден, Лерин, Костур, Берат, Канину, Кроју и Валону, уп. Ферјанчић и Тирковић, *Стефан Душан*, 121.

4. Период сукоба

Напуштање табора краља Стефана Душана у априлу 1343. године и тријумфални улазак Јована Кантакузина у град Верију, означили су дефинитиван крај савеза двојице владара. Добивши подршку тесалијских архоната крајем 1342. године, као и житеља града Верије са околним тврђавама, Кантакузин је проценио да му савез са српским краљем није потребан, обзиром да је из тог савеза Душан извукао далеко више користи. С друге стране, и сам Стефан Душан је увидео да му савез са Јованом Кантакузином ограничава слободу деловања у коришћењу унутрашње кризе у суседном царству и даљим акцијама против ромејских градова. Међутим, иако је обојици партнера било јасно да је пријатељству дошао крај, ни краљ Стефан Душан, а још мање Јован Кантакузин, нису хтели да јавно откажу савез и обавезе које су из њега проистекле.

Стефан Душан је будно пратио држање и поступке Јована Кантакузина уз мудру уздржаност, оклевајући да први раскине заклетве и започне рат против бившег пријатеља. Према речима Нићифора Григоре, српски краљ је озбиљно жалио што је Кантакузин напустио његов табор и заузео град Верију.¹⁶⁵ За то време Јован Кантакузин се спремао да нападне Солун, град који су држали његови заклету непријатељи, зилоти. Цара узурпатора је ипак чекао далеко већи проблем од заузимања другог града Царства. Наиме, српски краљ Душан је коначно донео одлуку да повуче неке потезе који су били уперени против њега. У намери да свом дојучерашњем савезнику зада одлучан ударац, Стефан Душан је наредио немачким најамницима које је он раније уступио Кантакузину, да напусте његов табор, а затим је ступио у преговоре са управником Солуна, Михајлом Мономахом позивајући га да искористи повољан тренутак и нападне слабе Кантакузинове снаге. Кантакузина је морала узнемирити и забрињавајућа вест о доласку Алексија Апокавка с војском Ромеја у Солун. Услед немогућности да се супротстави далеко јачим снагама својих противника, Кантакузин је донео одлуку да би било најсигурније да се повуче ка граду Верији. Управо тада у касно пролеће 1343. године дошло је до првог сукоба двојице владара који су некада уско сарађивали. У намери да утекне војсци коју је до града Св. Димитрија довео његов љути непријатељ Апокавк, Кантакузин је стигао до реке Вардар, која је набујала услед пролећних киша. Баш на месту где је цар узурпатор пронашао газ да пређе реку, његову војску је дочекала киша стрела српских војника, која ипак није збунила Кантакузина, па су се његове снаге брзо консолидовале а затим и растерале војску српског краља.¹⁶⁶ Иако се ово може сматрати као први сукоб Стефана Душана и Јована Кантакузина, даљи развој догађаја показује да ниједан од њих није био спреман да се јавно огласи као непријатељ. Јован Кантакузин се није дао у гоњење српске војске на Вардару, како не би српском краљу пружио изговор за рат. Такође, цар је убрзо пустио Душанове немачке најамнике да се врате у табор српског краља. С друге стране,

¹⁶⁵ "...а владара Трибала догађај разгневи и великим кајањем му испуни душу, што је имајући у рума несмотреношћу испустио будући извор великих добитака..." , ур. *Византијски извори VI*, 247.

¹⁶⁶ Ферјанчић и Ћирковић, *Стефан Душан*, 125-126.

српски краљ је послао своје заповеднике Божића и Стефана, у табор Јована Кантакузина, препуштајући му да им изрекне заслужену казну што су без његовог знања заратили с њим. Међутим, цар је само заповеднике прекорео, а затим им све опростио и пустио их.¹⁶⁷

Видевши да се цар спасао, Апокавк је из Солуна најпре послао изасланике српском краљу, настојећи да га многим даровима покрене на рат против њега. С друге стране велики дукс је упутио и посланике у Верију, покушавајући да се споразуме с Јованом Кантакузином, али је он то одлучно одбио, оптуживши га да је нанео превелику штету земљи Ромеја. Баш у то време одиграо се по речима цара-писца један догађај који је он разумео као подвалу српског краља, у намери да га завади са житељима Верије. Наиме, Стефан Душан рачунајући да ће људи у Верији окренути леђа Кантакузину, затражио је као таоце децу племића Верије, да не би против цара ковали заверу. Пошто је одбио да преда таоце, цар бележи да је српски краљ прибегао другом лукавству позвавши га у свој табор да се са њим нешто посаветује око Угара. Међутим, захваљујући својим пријатељима из српског табора, Кантакузин је сазнао за намере краља Душана да га зароби, те се тако није одазвао његовом позиву.¹⁶⁸

У лето 1343. године дошло је до коначног прелома у ставу Стефана Душана који је отказао савез са Јованом Кантакузином и прихватио је пријатељство царице Ане Савојске. Одлука српског краља о почетку рата с бившим пријатељем убрзана је вероватно појачаном дипломатском акцијом цариградског регентства, које је преко млетачких посланика, успело да коначно приволи српског краља на своју страну. Било је сасвим разумљиво што су се Кантакузин и његове присталице озбиљно забринуле после сазнања о коначној промени држања српског краља, обзиром да су се нашли затворени у Верији, окружени непријатељима са свих страна. Поред бројних врлина које су га красиле, Јован Кантакузин је имао ту способност да се у најтежим тренутцима снађе. Брзо је потражио савезника на другој страни, сетивши се да је још пре много година склопио лично пријатељство с моћним господарем Смирне, емиром Умуром. Умур се спремно одазвао његовој молби, и са двеста или триста бродова се појавио у Солунском заливу, а затим је упутио неколико бродова у Пидну на западној обали залива да би прихватили Јована Кантакузина из Верије и заједничким снагама кренули на град Светог Димитрија, из кога је Апокавк лађама утекао у Цариград. О акцијама Селцука на тлу Балкана, постоје сачувани записи и код Јована Кантакузина и код ученог Нићифора Григоре, с тим што се у њиховим списима јасно уочава разлика прича о понашању нових царевих савезника. Док Григора наводи да су Турци том приликом напали и опљачкали неке делове српских земаља, цар-писац пише да *"...се трудио да Краљева земља не претрпи никакву штету..."*¹⁶⁹ Овде се с правом може довести у питање овај царев исказ и његови пријатељски осећаји према српском краљу. Ипак, из догађаја који су уследили може се наслутити да је Кантакузин желео да избегне сукоб са српски краљем. Убрзо је упутио посланство Стефану Душану, предочавајући му да, и поред прекида савеза с његове стране, он се сећа части и

¹⁶⁷ *Византијски извори VI*, 247; 444-445; Ферјанчић и Ћирковић, *Стефан Душан*, 126-127.

¹⁶⁸ *Византијски извори VI*, 447-448.

¹⁶⁹ *Исто*, 450.

пријатељства које је уживао код њега, и подсетио је краља да је недавно спречио Турке да пустоше његову земљу. Препустивши лукаво Душану да сам одлучи да ли жели пријатељство са њим или рат, Кантакузин је позвао српског краља и његову супругу да му се заједно са Турцима придруже у Дидимотици. Није познато на какав пријем је наишло посланство цара узурпатора у Србији, али је извесно да се краљ и његова супруга нису одазвали позиву да са Селџуцима дођу и Дидимотику.¹⁷⁰

Јован Кантакузин је у јесен 1343. године крену заједно са својим савезницима Селџуцима према Солуну, али заједничке снаге нападача нису ни овога пута биле довољне да угрозе чврсте бедеме овог града. Међутим, наредна година је донела и озбиљне промене. С пролећа 1344. године, Кантакузинов табор је са својим снагама напустио емир Умур, који се пред страхом од хришћанске лиге вратио у своју престоницу Смирну. Сам Јован Кантакузин каже да га је повлачење Умура у Малу Азију довело у тежак положај јер му је тада запретила опасност од свих суседа. Трновски цара Јован Александар је стигао до тврђаве Стилвне, док је краљ Стефан Душан, намеравајући да га нападне у Тракији стигао до Зихне, коју је заузео.¹⁷¹

У пролеће 1344. године, док је краљ Душан боравио у Зихни, очекујући даљи расплет догађаја у грађанском рату, збио се један занимљив догађај. На путу између Сера и Солуна код Стефанијане дошло је до прве битке између турских и српских снага које је предводио кесар Прељуб. Искористивши се лукавством, Селџуци су нанели тежак пораз одредима српског краља. Овај српски пораз рефлектовао се и на однос Стефана Душана и Јована Кантакузина. Страхујући од последица пораза, краљ је одлучио да се одмах врати у своју земљу, заборавивши на неко време на рат са Кантакузином. Српски краљ није могао дуго остати далеко од крајева где су се одвијале борбе за царски трон у Византији. Он се већ у лето 1344. године нашао у Зихни, где су га сачекале јако повољне вести о Кантакузину, којег су напустили савезници Селџуци, као и верни савезник родопски великаш Момчило¹⁷², који је прешао на страну цариградског регентства.¹⁷³

Циљ повратка Стефана Душана у југоисточну Македонију у лето 1344. године, уско је био повезан са доласком посланика из Сера у Дидимотику код Јована Кантакузина. Ти посланици из Сера молили су Кантакузина за опроштај због ранијег држања, а затим су затражили његову помоћ " *Јер, после повлачења цара оданде, утаборени Краљ с једне стране посече дрвеће и свом снагом опустоши околину, а са друге за дуже време непрекидно опседајући град, доведе га у безизлазни положај, да је*

¹⁷⁰ Ферјанчић и Ћирковић, *Стефан Душан*, 131-132.

¹⁷¹ *Исто*, 134-135.

¹⁷² Родом Бугарин, он је храбро четовао у крајевима Родоба, али је због разбојништва и отимачине пребегао Ромејима и ступио у службу цара Андроника III, који га је уврстио у војнике. Међутим, Момчило је наставио да пљачка и пустоши крајеве на граници Бугарске и царства Ромеја. Да би умакао казни обе стране, пребегао је Србима и тамо проборао дужи време. Нажалост, није познато колико времена је провео код српског краља, нити шта је у Србији радио. У сваком случају, извесно је да је Момчило из службе српског краља пришао Јовану Кантакузину, који га је поставио за намесника области Метропе. Пошто је постао сасвим самосталан, Момчило је почетком јуна 1345. године погинуо у боју с Кантакузиновим савезницима Селџуцима код града Перитеориона, уп. *Византијски извори VI*, 254, в. нап. 94.

¹⁷³ Ферјанчић и Ћирковић, *Стефан Душан*, 137-139.

већ било опасно да постане жртва глади...¹⁷⁴ Захваљујући највише српским великашима који су били пријатељи Јована Кантакузина, и који су саветовали житељима Сера да приме његовог заповедника и на тај начин отерају српског краља, Сер је остао у рукама Ромеја. Кантакузин се убрзо одазвао молби становника Сера и као заповедника им послао Јована Хрисоверга. У исто време цар је послао и посланство Стефану Душану, потсећајући га на заклетве и уговоре с њим, и захтевајући да се он повуче из околине Сера, што се убрзо и догодило. Тешко је поверовати да се српски краљ Душан повукао да би испунио жеље Кантакузина, пре се може претпоставити да је Душан схватио да његове снаге нису довољне да скрше отпор бранитеља Сера које су штитили чврсти градски бедеми.¹⁷⁵

Зиму 1344/5. године, српски краљ Душан провео је у Србији припремајући се да почетком пролећа крене у крајеве југоисточне Македоније не би ли се нашао ближе суседној Тракији, где се наслућивала завршна етапа грађанског рата у царству Ромеја. Јован Кантакузин више није могао да рачуна на помоћ Селџука, а опасност од словенских владара на Балкану и од цариградског регенства расла је из дана у дан. У тренутку највећег безнађа за цар-писца, поново је срећа била његов најпоузданији савезник. Стицајем срећних околности византијски претендент се ослободио два велика противника. Док је Момчило као што је већ било речи о томе пао у сукобу са Селџуцима, у престоници је дошло до великог обрта. У ретким тренутцима непажње противници великог дукса Алексија Апокавка искористили су прилику да се једном за свагда обрачунају са њим. У затворској згради 11. јуна 1345. године, Апокавк је на превару мучки убијен. Његовом ликвидацијом цариградско регентство је остало без главног катализатора свих акција.¹⁷⁶

После изненадног убиства Алексија Апокавка присталице Јована Кантакузина из Цариграда свакодневно су га позивале да што пре дође и освоји град. Писма сличне садржине стизала су му и од царице Ирине Кантакузин из Дидимотике. Пред царем је била важна одлука, да ли да одмах крене ка престоници, или да се најпре позабави са још једним важним градом Сером. Ситуација је била таква да је амбициозни краљ Душан опсео град Сер, чекајући само повољну прилику да уђе у њега. Сазнавши за све то, Јован Кантакузин је одлучио да се поново обрати српском краљу, овога пут отворено га опомињући да уколико не повуче своје одреде из околине Сера може очекивати против удар који ће бити потпомогнут Турцима. Преко посланика Јована Вријенија затражио је, такође, да српски краљ убудуће не узнемирава град Сер, који њему припада, али ни друге ромејске градове. Ускоро су се у табор Јована Кантакузина вратили посланици упућени српском краљу и обавестили га да је он, још пре него што су стигли, напустио околину Сера и повукао се у своју земљу због страха од напада Турака.¹⁷⁷

¹⁷⁴ *Византијски извори VI*, 470.

¹⁷⁵ Долазак посланства из Сера код Кантакузина у Дидимотику, вешто је искористио Кантакузин да пребаци посланству цариградског регенства које је дошло код њега на преговоре, да српски краљ користи и да ће и будуће још више користити грађански рат ју Византији, уп. *Византијски извори VI*, 470-471, в. нап. 365.

¹⁷⁶ Острогорски, *Историја Византије*, 483; Ферјанчић и Ћирковић, *Стефан Душан*, 141-142;

¹⁷⁷ *Византијски извори VI*, 477-481; Ферјанчић и Ћирковић, *Стефан Душан*, 142-143.

Иако је био свестан значаја града Сера, Јован Кантакузин је начинио фаталну грешку када се са већим делом своје војске упутио ка Цариграду. Понесен позивима својих присталица, који су стизали у његов табор, верујући да након смрти Алексија Апокавка у престоници више нема способног човека који му се може супротствити, Кантакузин је само део војске упутио ка Серу, док је са преосталим снагама стигао под зидине Цариграда. Под зидинама Константиновог града, цара узурпатора је чекала непријатна ситуација. Присталице убијеног Апокавка већ су се организовале, тако да још увек није био прави тренутак за коначан напад. Разочаран овим неуспехом, цар је захтевао да се што пре врате на запад не би ли ипак остварио план да помогне Серу. Показаће се да је његов страх био оправдан по питању Сера. Наиме, *"...пошто је Краљ сазнао да је персијска (турска) војска прешла на Исток, поново напавши Сер, освоји га деловањем његових присталица унутра..."*¹⁷⁸ Освајање Сера 25. септембра 1345. године, после низа покушаја који су уследили током неколико година (1342-1345), претстављало је велики успех Стефана Душана. Није се радило само о поседу великог и богатог града, постављеног на изванредном стратегијском месту, већ и о освајању читаве области, чији је природни центар био Сер. У историографији је исказано уверење да је у јесен 1345. године краљ Стефан Душан освојио не само важан град Сер, већ да су тада у границе српске државе ушли и други градови и крајеви југоисточне Македоније, они који су се налазили између Струме и Месте. Чини се да је у оквиру ових освајања српски краљ постигао још један значајан успех, обзиром да је под његову власт дошла и Верија, један од важних градова који су чували прилазе и залеже Солуна. Кантакузин бележи да је Стефан Душан Верију заузео новцем и обећањима, подмитивши најугледније житеље овог града да протерају царевог сина Манојла. С друге стране Нићифор Григора бележи да су се Краљу предали градови Македоније, па и Верија која није могла да без помоћ одолева ударима српских снага, пошто је у међувремену побегао намесник, царев син Манојло.¹⁷⁹

Осетно побољшање позиција Јована Кантакузина, до којег је дошло после погибије Алексија Апокавка а које се наставило и у другој половини 1345. године и у првој половини 1346. године, није могло да прође без појаве нових и крупних потешкоћа. Најважнија од тих потешкоћа је уздицање краља Стефана Душана у ранг цара, што се оштро косило са византијском државно-правном традицијом и царском идеологијом. Осокољен бројним успесима на освајачком пољу, Душан се најпре крајем 1345. године прогласио за цара, а потом, пошто је српска архиепископија у међувремену уздигнута на степен патријаршије, и крунисао у Скопљу, на Ускрс, 16. априла 1346. године.¹⁸⁰

Царско крунисање Стефана Душана претставља један од најважнијих догађаја у историји српске средњовековне државе. Крунисањем Стефана Душана увећао се број царева у хришћанском свету, што је несумњиво ослабило идеју о постојању једног универзалног царства. У Византији су фактички постојала два цара, на једној страни то је био млади Јован V Палеолог, најстарији син и законити наследник Андроника III, а на другој страни је стајао узурпатор Јован Кантакузин, који се у Дидимотици 1341.

¹⁷⁸ *Византијски извори VI*, 482.

¹⁷⁹ *Исто*, 262-264; 482.

¹⁸⁰ Р. Радић, *Време Јована V*, 159-160.

године прогласио за цара. Насупрот њима, сада се појавио моћан противник, српски владар Стефан Душан који је у победничком налету одузео половину ромејске територије. О царском крунисању српског владара пре свега говоре савременици византијски историчари Јован Кантакузин и Нићифор Григора. Први доста кратко и сумарно каже да је после освајања Сера Стефан Душан прогласио себе царем Ромеја и Трибала. Са друге стране, Нићифор Григора каже да се Стефан Душан прогласио царем Ромеја и да се служио царским одеждама и знацима и да је територију поделио са сином Урошем. Оно што је карактеристично за обојицу историчара јесте да они само на овом месту Душана називају царем, а иначе увек краљем. То чине да би истакли своје чуђење због овог чина, јер је за њих постојао само један цар, византијски.¹⁸¹

Када је реч о званичној реакцији Византије на Душаново царско крунисање и проглашење патријаршије она је дошла знатно касније, а њен покретач био је васељенски патријарх Калист¹⁸². Међутим, анатема патријарха Калиста није била једина званична реакција Византије на царску титулу Стефана Душана. Званична Византија је на неки начин признала царску титулу српског владара. Учинили су то часни манастири и монаси Свете горе атонске. Они су признали Душана за господара и да његово име спомињу у службама по манастирима и келијама светогорским, али под условом да се не спречава спомен имена цара Ромеја.¹⁸³

Неколико година касније, одиграо се један догађај о коме ће касније бити нешто више речи. Наиме, крајем пролећа 1351. године надомак Солуна закључен је споразум о савезу између српског цара и младог цара Јована V, који је, извесно, био уперен против заједничког непријатеља Јована Кантакузина. Једна од тачака споразума јасно говори да је легитимни византијски цар признао царску титулу свом новом пријатељу Стефану Душану, али онако како су Ромеји то чинили раније, на пример у случају Карла Великог и бугарских царева. Душанова титула василевса ограничена је на Србију, чиме се јасно разликовала од титуле цара Ромеја. Нема сумње да је ово био један од услова споразума о савезу двојице владара, тада уједињених у борби против заједничког непријатеља Јована Кантакузина.¹⁸⁴

У данима када је Стефан Душан крунисан за цара, грађански рат у Византији је полако улазио у последњу фазу. Цариградско регентство додатно ослабљено након убиства великог дукса Алексија Апокавка, није имало неку нову личност која би се достојно супротставила цару узурпатору. Било је само питање дана када ће се отворити престоничке капије присталицама Јована Кантакузина.

У ноћи између 2. и 3. фебруара 1347. године одиграо се завршни чин у борби између породице Кантакузин и Палеолог. Јован Кантакузин је са својим присталицама кроз Златну капију ушао у престоницу. После неколико дана, 8. фебруара, закључио је

¹⁸¹ *Византијски извори VI*, 265, в. нап. 125.

¹⁸² Касно бацање анатеме (1350. године) поједини историчари су правдали тешким политичким приликама у којима се нашло Царство у време Душановог крунисања. Такође, постоје историчари кој тврде да је анатемисање српске цркве у ствари дело Јована Кантакузина, које није било уперено само против српске цркве, већ и против легитимног цара Јована V Палеолога, уп. *Византијски извори VI*, 269, в. нап. 125.

¹⁸³ *Византијски извори VI*, 270; Ферјанчић и Ћирковић, *Стефан Душан*, 168.

¹⁸⁴ Ферјанчић и Ћирковић, *Стефан Душан*, 168.

споразум с царицом-мајком, по чијим одредбама ће у следећих десет година он бити нека врста регента младом цару Јовану V Палеологу, а касније ће обојица равноправно владати. Међутим, Кантакузин је предузео још неке кораке не би ли ојачао свој положај у престоници. Иако се за цара крунисао у Једрену 1346. године, он је то поново учинио у Цариграду 21. маја 1341. године, да би недељу дана касније удао своју ћерку Јелену за младог цара.¹⁸⁵

Средивши ситуацију на унутрашњем плану, Кантакузин је убрзо преузео и иницијативу на спољно-политичком плану, пославши на пролеће 1347. године посланство српском цару Душану. Као и у ранијим посланствима он му се најпре захваљивао за сва учињена добра у тешким данима кроз које је он пролазио, а затим је тражио да српски цар врати градове које је, противно датим заклетвама, запосео после склапања уговора у Паунима 1342. године. Примајући изасланике, цар Стефан Душан се по Кантакузиновим речима "...*сложио да су уговори тако сачињени, али са друге стране није хтео да преда градове, него је прибегао правдањима и изговорима који не садрже ништа разумно.*"¹⁸⁶ Пошто прво посланство није донело резултате, Јован Кантакузин се поново на исти начин обратио српском цару, али овога пута претећи му да ће, уколико то не учини, заратити против њега. Пошто ни друго посланство није донело успех, Кантакузин је одлучио да оствари претњу. Он се обратио свом зету Орхану¹⁸⁷, који му је послао одред од 10 000 људи под заповедништвом својих синова. Њима је цар придодао сина Матију као заповедника војске Ромеја, па су заједно прошавши поред Христопоља напали област Мигдонију, између река Месте и Струме, коју су држали Срби. Опљачкавши само ове крајеве Турци су се повукли преко Хелеспонта у своју земљу са великим пленом. Већ у пролеће 1348. године Јован Кантакузин је упутио још једно посланство на српски двор, поново прекоревајући Стефана Душана за кршење уговора. Међутим, ни ово посланство није успело да сврши посао због којег се упутило код српског владара.¹⁸⁸

Желећи да се освети бившем пријатељу, Кантакузин је напустио Цариград да би прикупио војску у Тракији, а позвао је у помоћ и бившег савезника, селџучког емира Умура. Кантакузинов план ипак није уродио плодом, јер је Умур био заузет ратним походима код Смирне.¹⁸⁹

Посланства које је новокрунисани цар Ромеја Јован Кантакузин слао српском владару Стефану Душану, нису била једини вид дипломатске акције, која је имала за циљ да приволи српског цара да врати византијске градове, које је освојио. Тако је, Кантакузин у јесен 1347. године писао папи Клименту VI у Авињон, молећи га, између осталог, да посредује код српског владара да Византији врати градове и тврђаве које је

¹⁸⁵ Ферјанчић и Ћирковић, *Стефан Душан*, 179-180.

¹⁸⁶ *Византијски извори VI*, 487.

¹⁸⁷ У жељи да осигура помоћ Османовог сина Орхана чија моћ је муњевито расла у турском свету Мале Азије, Јован Кантакузин му је у лето 1346. године дао руку своје друге ћерке Теодоре.

¹⁸⁸ О посланствима Јована Кантакузина на српски двор говоре и неки други савремени византијски извори. Пре свега Нићифор Григора, који спомиње само једно посланство, али и Григорије Акиндин који у једном писму Максиму Ласкарису Калоферу чак наводи да је царев изасланик Србима био монах Атанасије, уп. *Византијски извори VI*, 487, в. нап. 412.

¹⁸⁹ Ферјанчић и Ћирковић, *Стефан Душан*, 182.

освојио.¹⁹⁰ Догађаји који ће уследити, показаће Јовану Кантакузину, да српски цар не само да није имао намеру да враћа већ заузете ромејске градове, него да је претендовао на преостале поседе Византије на Балкану. Први следећи поход Стефана Душана био је уперен према Епиру. Поход је свакако предузет у ратној сезони 1347. године, и већ до децембра те године у рукама српског цара нашао се цео Епир изузев града Вонице и острва Лефкаде. После успеха у Епиру, цар Душан се окренуо суседној Тесалији, којом је управљао поверљив човек Јована Кантакузина, његов нећак Јован Анђео. Користећи се катастрофалним последицама куге, тј. епидемије која је 1347/48. године била позната као "црна смрт", и која је тешко опустошила Тесалију, српски цар је освојио ову богату и плодну област. Војска српског цара запосела је неке градове оружјем, а житељи неких градова сами су јој отварали капије јер су били привучени Душановим даровима и обећањима.¹⁹¹

Освајање Епира и Тесалије били су последњи освајачки походи Стефана Душана, чиме је уоквирена територија тадашњег Српског царства. Међутим, то не значи да српски цар није имао планове за даља освајања градова и крајева царства Ромеја. Они су, пре свега, били усмерени према Солуну. У другом граду Царства, власт су од 1342. године узели тзв. зилоти, политичко-социјални покрет чији су припадници одлучно били против Јована Кантакузина, представника крупног племства. Јован Кантакузин ни после уласка у Цариград 1347. године, није успео да сломи отпор зилота у Солуну, надомак чијих бедема су се у лето 1349. године појавиле чете српског цара. Крајем 1349. године положај зилота постао је веома тежак, јер је читаво залеђе Солуна стајало под српском влашћу и град је остао потпуно отсечен. Таква ситуација изазвала је кризу у зилотском покрету, па су зилоти помишљали на споразум са српским царем. На њихово наговарање цар Душан се улогорио у близини и опсео Солун. Забринуте таквим стањем, Кантакузинове присталице из Солуна молиле су Јована Кантакузина да им помогне, а он им је саветовао да спрече издајнике и да не клону духом, обећавајући им скору помоћ. Покушај да српску опсаду Солуна разбије уз помоћ свог савезника Орхана и његовог сина Сулејмана с војском од 20 000 коњаника је пропао јер су Турци уместо против Срба, почели да пустоше области бугарског цар Јована Александра.

Због непосредне опасности која је претила Солуну Јован Кантакузин је планирао да у јесен 1349. године тамо крене с младим царем Јованом V Палеологом, да прогна оне који су намеравали да град предају Србима и да се затим, остављајући зета у Солуну, врати у Цариград. Кантакузиновој намери да младог цара остави преко зиме у Солуну, како би спречио издајнике да предају град Србима, успротивила се царица-мајка Ана Савојска, плашећи се да због младости и неискуства њен син неће бити способан за такве обавезе. После дугих разговора Кантакузин је најзад успео да царицу-мајку придобије за свој план.¹⁹²

Пред крај лета 1350. године, Јован Кантакузин је у Солуну затекао промењен однос снага јер су ојачале његове присталице предвођене Алексијем Метохитом. На скупу

¹⁹⁰ Пурковић, *Авињонске папе*, 193.

¹⁹¹ Ферјанчић и Ћирковић, *Стефан Душан*, 184-188.

¹⁹² *Византијски извори VI*, 491-494 ; Ферјанчић и Ћирковић, *Стефан Душан*, 191-192.

житеља Солуна цар је оптужио зилоте да су придобијени од Срба, у ствари хтели да и цара Јована V, за кога су се тобоже борили, а и сам град ради сопствене користи предају. После коначног сређивања стања у Солуну, Јован Кантакузин је мога да планира акције против Срба. Солун је требало да послужи као сигурна база за предузимање контраофанзиве према градовима у ширем залеђу, које је држао Стефан Душан. Први удар Јована Кантакузина био је усмерен према Верији, важном граду који се још од краја 1345. године налазио у рукама српског владара. Обзиром да се у овом добро утврђеном граду налазила посада од 1 500 људи, Кантакузин је одлучио да га нападне заједно са својим савезницима Турцима. Пошто је у град ушао, највише захваљујући помоћи једног пастира по имену Марцелат, чијег су сина Срби држали заробљеног у Верији, ромејска и турска војска натерали су српске архонте, њих 30 да се повуку са својим породицама у једно утврђење, а немачке најамнике у друго утврђење. Али њихов отпор није дуго трајао. Немачке најамнике, који су се предали, цар је даривао и отпустио Стефану Душану, као и српске војника. Што се тиче српских заповедника и њихових породица, они су молили да их Кантакузин задржи, плашећи се да их српски цар не оптужи за предају града. Јован Кантакузин, такође, није дозволио својим савезницима Турцима да улазе у град, али им је допустио да пљачкају земљу Стефана Душана.¹⁹³

Освајање Верије представљало је велики успех Јована Кантакузина и подстрек за нове походе. Зато се он ускоро окренуо против града Водена. Кантакузин пише да се надао да ће му великаши и народ овде прићи, али је стигавши до града затекао сасвим другачију ситуацију. Локални великаши ругали су му се с бедема, подсећајући га да су они под власт српског владара дошли тек када су они тако одлучили, а не када их је краљ силом освојио. У једном тренутку, цар је био спреман да одустане од напада на Воден, пре свега због природне погодности ове фортификације, где је с једне стране тешко било прићи због језера, а с друге стране су га браниле стене и гудуре. Међутим, поставивши Турка да нападају из правца језера, сам цар је са својим оклопницима напао на главну капију, где су подметнули пожар па је тако освојен и Воден.¹⁹⁴

После освајања Водена Јован Кантакузин бележи да су му, без борбе, пришле тврђаве и мањи градови око Водена и Верије, Старидол, Петра, Соск, Деври, Острово и Нотија, као и градови у Тесалији, Ликостоми и Кастри. Цар је, како сам каже, потом мало одморио војску, а затим се упутио против Сервије, град у Тесалији, којим је као у целом овом области управљао кесар Прељуб. Овај мудар и храбар човек, каквим га описује цар-писац у својим мемоарима, није имао поверења у житеље Сервије па је њихове жене и децу истурио да други бедем, а на трећи бедем људе којима је заповедао да се боре за свој жене и децу. Припремајући акцију против Сервије, цар је најпре опустошио и опљачкао околину града, после чега је почео општи напад на његове бедем. У време највеће борбе пале су јаке кише, па је царева војска морала да се повуче у Верију, одакле се Кантакузин крајем 1350. године запутио у Солун.¹⁹⁵

¹⁹³ *Византијски извори VI*, 498-509.

¹⁹⁴ *Исто*, 509-512.

¹⁹⁵ *Исто*, 512-517.

Ако пажљиво погледамо Кантакузинове реченице које се надовезују на његове освајачке подухвате, можемо закључити да су та освајања цара-писца оставила озбиљне последице на Српско царство. Наиме, после повлачења из Сервије у Верију, Кантакузину почну долазити посланици из градова који су некада били ромејски а сада су у рукама Срба. Они су долазили да тајно преговарају, и да моле Кантакузина да дође код њих где би му они отворили врата својих градова. Тада су у царев табор дошли и посланици из Скопља, нудећи му град, јер се Душан у том тренутку налазио у рату са Мађарима, отказавши им помоћ у страху од Кантакузина и његових савезника Турака. Житељи Скопља су просудили да је велика лудост да се супротстављају онима којима није смео ни њихов господар.¹⁹⁶

Описујући догађаје из јесени 1350. године Јован Кантакузин наглашава да су неки од најмоћнијих Срба у тајности преговарали с њим. Од тих моћних Срба, цар-писац спомиње пре свих Хлапена, вероватно мислећи на Радослава Хлапена, затим извесни Толислав, о коме не постоје подаци у другим савременим изворима, Брајан заповедник Амфипоља и извесни Вељко, заповедник Гинекокастропа. Ова комешања српских великаша који су имали своје поседе на простору Македоније, која је често мењала своје господаре, нису довољна да би се закључило да је постојала озбиљна криза власти Стефана Душана у освојеним византијским градовима. Пре би се могло закључити да је разлог Кантакузиновог успеха у Македонији на јесен 1350. године, било то што је цар Душан био ангажован у рату на сасвим другој страни против босанског бана Стјепана II Котроманића око Хума.¹⁹⁷

Крајем 1350. године српски цар се нашао под бедемима Солуна јер је био обавештен да се војска Ромеја и Турака вратила, и да се Кантакузин налази у другом граду Царства. Стефан Душан је послао посланике Јовану Кантакузину, поручивши му да је незахвалан, јер је заборавио на све добро што је од њега доживео, и да му враћа тако што је освојио његове градове, и из њих истерао његове поданике. Затим је предложио да се састану, да разговарају о размирицама, и да склопе споразум којим би прекинули рат и обновили мир. Кантакузин је прихватио понуду српског цара, и на преговоре дошао са својим зетом царем Јованом V чије учешће је било само пука формалност да се очува утисак легитимности. Колико је неповерење владало између два владара најбоље потврђује чињеница да су обе стране на преговоре дошле наоружане. О преговорима који су највероватније вођене у Гинекокастропа, цар-писац је оставио детаљан опис у својим мемоарима.¹⁹⁸

На овом састанку, први је реч узео српски цар Стефан Душан који је одмах оптужио Јована Кантакузина да је незахвалан, и да је заборавио његово гостопримство у тренутцима када су сви његови саплеменици били против њега. Душан је замерао цару што је освојио његове градове и што не цени то што је он одбио бројне примамљиве понуде које је имао од Кантакузинових тадашњих противника, у намери

¹⁹⁶ Сасвим је природно да се постави питање веродостојности цареве приче о поступцима грађана Скопља. У новијим истраживањима поклања се поверење царској причи, па се тумачи да Стефан није могао да помогне становницима Скопља јер би га то довело у сукоб са одредима Јована Кантакузина и његових савезника Турака. С друге стране, Кантакузин није кренуо на Скопље јер је проценио да његове снаге нису довољне за такав подухват, уп. Ферјанчић и Ћирковић, *Стефан Душан*, 254.

¹⁹⁷ *Византијски извори VI*, 517-521.

¹⁹⁸ Ферјанчић и Ћирковић, *Стефан Душан*, 262.

да га приволе на њихову страну. Српски цар га је подсетио да је одбио бројне дарове и понуде да га зароби или преда цариградском регентству, него му је два пута помогао, дајући му војску. И поред тога Душан је био спреман да обнови раније пријатељство са Кантакузином и да склопи са њим нови уговор по којем би сваки задржао оно што има. А на самом крају српски владар је позвао Кантакузина да се не жалости што је он одузео многе ромејске земље, јер су многе земље које су у рукама Ромеја преотете од других народа.¹⁹⁹

Након што је српски цар завршио своју беседу, реч је узео цар Јован Кантакузин, који се најпре захвалио Душану што му је помагао у невољи када је био прогнан из државе. Кантакузин вероватно претерује када каже да му је српски владар тада учинио толику част до те мере да *"Скоро ми уступи сву власт не само увек дајући ми првенство него и свим поданицима заповедајући да се према мени односе као према оном ко њима царује и да указују свако поштовање и почаст."*²⁰⁰ Нарочито је истакао благонаклоност српске владарке Јелене и српских великаша, који су увек саветовали Душана да буде благонаклон према Кантакузину. Затим је Кантакузин прешао на оптужбе против Стефана Душана. Најпре га је подсетио да је у току њихових преговора у Паунима 1342. године као награду за савез трађио градове и земљу Ромеја, на шта он није пристао, него су се споразумели да Стефан Душан задржи градове које је освојио за живота цара Андроника III. Када су га за цара признале Тесалија и Верија, почео је да му ради о глави, наговарајући Солуњане да га нападну, затим је опозвао немачке најамнике из Кантакузиновог табора, а спремао му је и заседу на Вардару. Постао је савезник Алексија Апокавка, па је с војском продро у Македонију, истерао из Верије његовог сина Манојла, а освојио је и град Сер. Међутим, српски цар се није ни ту зауставио, него је освојио и Тесалију и Акарнанију. Кантакузин подсећа Душана да је он лично спречио чете Селцука да пустоше територије Стефана Душана, као да му је пре и после уласка у Цариград стално слао посланства, молећи га да не крши заклетве. То што је напао и освојио градове од Душана, објаснио је тиме да је то обавеза сваког цара Ромеја, да поврати некадашње византијске крајеве и градове. Када је упутио српском цару све замерке које је имао, Кантакузин му је поставио тешке захтеве да врати Тесалију, Акарнанију и друге градове у Македонији. Тек тако би могли да склопе споразум, положе заклетве и постану пријатељи, а уколико то не жели, нек се спреми за рат, јер он неће њему ништа уступити, него ће се потрудити да врати и све што је отето.²⁰¹

Овакав говор цара-писца који је остао забележен у његовим мемоарима, морао је да забрине цара Душана који је после краћег премишљања позвао Кантакузина да разговарају насамо о текућим проблемима и споразуму. Како каже Кантакузин, српски владар је тада насамо саопштио њему да је свестан да је прекршио заклетве тиме што је држао градове Ромеја, али није хтео да их преда, него је замолио цара да, сећајући се оног доброг што му је учинио, пристане да свако задржи оно што има.²⁰² Пошто

¹⁹⁹ *Византијски извори VI*, 525-526.

²⁰⁰ *Исто*, 527.

²⁰¹ *Исто*, 526-534.

²⁰² Овде видимо да је цар Стефан Душан био спреман на неке уступке према Кантакузину. Пристао је да свако задржи оно што већ поседује, чиме се одрекао градова Верије, Водена и неких мањих градова у

Кантакузин на то није пристао, привремено су се разишли, договоривчи се да се следећег дана поново састану. Саставши се сутрадан, они су опет говорили о истим стварима, али ниједан није желео да попусти у свом ставу. Кантакузин тада износи податке чија веродостојност може бити упитна. Наиме, он каже да је Душан тада признао колико се плаши Кантакузина, и да се никога за живота није плашио толико колико се плашио њега. Тај свој страх он није крио ни пред другима, него је пред Србима и Ромејима отворено говорио *"...да осећа толики страх од цара да, ако би му се десило да га некад у сну види, одмах би се пробудио из сна, а ако би пре него што га је сан обузео размишљао о њему како треба да ратује без сна би провео целу ноћ, запавши од страха у очајање."*²⁰³ И ако би се поверовало у истинитост ове приче, и поред тога српски цар није желео да напусти градове, већ је поново предложио да свако задржи све оно што је већ држао. Цар-писац тврди да се Душан око градова није спорио из користољубља већ због образа, јер га је било стид да његови поданици и други владари виде његов страх од цара Кантакузина. Када је Кантакузин видео да српски цар неће попустити, он му је поручио *"...припремај се да се браниш и да се бориш до краја."*²⁰⁴ По Кантакузиновим речима Стефан Душан се видно уплашио, због ове претње па је замолио цара да он нађе неко решење, а овај сажаливши се на Србе, који су били исте вере али непријатељи, предложи следећу поделу територија. Ромејима треба да припадну Акарнанија, Тесалија, Сервија и између њих градови Верија, Воден, Гинекокастрон, Мигодонија са насељеним градовима, као и села око Струме до граница Сера. С друге стране, Дучану би припали Сер, Зихна, Струмица, Мелник, Касторија и друга села и мањи градови Македоније. Предложено је да се о томе сачине уговори, што је Стефан Душан прихватио, па су се ромејски цареви вратили у Солун, а цар Душан у свој логор, договоривши се да сутрадан уговор буде спроведен у дело.²⁰⁵

Међутим, током ноћи у табор српског цара дошли су неки људи из пратње Јована Кантакузина, саветујући му да одбије споразум са њим, већ да одмах уђе у рат, јер Кантакузин нема спремну војску за бој, а ако добије на времену и оде у Цариград окупиће моћну војску. Такође, су обећали да ће убедити цара Јована V да се споразуме са Душаном против Кантакузина. Цара Душана је ова вест обрадовала па је он брже боље сутра послао посланство Кантакузину одбацујући било какав споразум, уз поруку да ће свом силом ратовати против њега. Сам Кантакузин наглашава да је очекивао промену става српског владара, јер је био свестана да га неко преко ноћи може окренути против споразума с њим.²⁰⁶

Стефан Душан је одмах заполео са припремама за рат, храбрећи своје људе да је сада идеалан тренутак за сукоб са Кантакузином, јер је Византија пред новим грађанским ратом. Убрзо су се две војске нашле једна према другој код Солуна, али

њиховој околини које је Кантакузин освојио у својим успешним походима у јесен 1350. године, уп. *Византијски извори VI*, 534, в. нап. 559.

²⁰³ *Византијски извори VI*, 535.

²⁰⁴ *Исто*, 536.

²⁰⁵ Тешко је поверовати у све речи цара-писца, пре свега у његове речи да је српски цар био спреман да се одрекне већине територија, ако се има у виду да је те 1350. године тајно планирао напад на Цариград, уп. *Византијски извори VI*, 536-537.

²⁰⁶ *Исто*, 539.

су обе стране оклевалe да започну борбу. Српски цар је поново послао посланство у логор Јована Кантакузина са старим предлогом да се склопи споразум где би свако задржао оно што већ поседује, а уколико то не жели одна нека започне рат. На то је Јован Кантакузин одговорио да он пристаје само на оно што су се већ договорили, и да ако жели рат нека сам први започне. Душан је поново упутио посланике у Солун са поруком да ни он не жели рат и да планира у наредним данима да се повуче. То што је рекао тако је и учинио, повукао се у свој логор, а Јован Кантакузин се упутио у Солун. Очигледно је да ниједан од владара није био спреман за коначни обрачун. Одласком двојице царева према својим таборима, прекинути су дуги преговори у околини Солуна, чији је неуспех стварао могућности за нове сукобе и коначан обрачун.²⁰⁷

Јован Кантакузин је после повлачења супротстављених војски напустио Солун, очигледно с намером да у престоници прикупи снаге за даљу борбу, а Стефан Душан је кренуо у походе не би ли поново запосео од Ромеја преотете градове у Македонији. Почетком 1351. године Душан је прешао Вардар и започео опсаду Водена који је освојио издајом неких становника. Већ у пролеће 1351. године Радослав Хлапен је од Ромеја освојио Верију, чиме је Душан успео да поврати изгубљене градове из 1350. године.²⁰⁸

Након што су пропали преговори између Стефана Душана и Јована Кантакузина код Солуна, ромејски цар се почетком 1351. године вратио у престоницу, оставивши младог цара Јована V Палеолога у Солуну. Међутим, Кантакузин је оправдано страховао да би његови непријатељи могли да утичу на младог цара да се окрене од њега. Да би спречио било какве покушаје својих опонената он је у Солуну оставио свог таста Андраника Асена. Показало се касније да је ово био лош избор. Кантакузинови противници успели су да надмудре његовог таста, рекавши му да се цар Јован V споразумео са српским царем Душаном и да је овај за узврат тражио да му преда Андраника Асена као таоца. Ово је узнемирило Асена, који је убрзо напустио град Светог Димитрија и упутио се у Цариград да о свему обавести свог зета.²⁰⁹

Показало се, ипак, да забринутост Андраника Асена није била без основа. Млади цар Јован V био је незадовољан својим положајем у Солуну, пребацујући Кантакузину да га је оставио усред непријатељске територије. Његово незадовољство најбоље се примећује у разговору са Ирином Кантакузин у Дидимотици у рано пролеће 1352. године. Том приликом млади цар је оптужио Кантакузина да га је одвојио од супруге Јелене и оставио у Солуну под надзором других људи. Баш у тим тренутцима великог незадовољства цару су стигла писма цара Душана. Српски цар му је у писмима поручивао да прихвати споразум са њим и тако се спасе заједно са градом Солуном, или да буде збрисан јер намерава да заузме и сам град. Пошто је добро размислио, цар Јован V Палеолог доноси одлуку да прихвати савез с српским владарем.²¹⁰

Ако се узме у обзир да су одреди цара Душана стајали надомак Солуна није ни чудо што је млади цар послушао противнике Јована Кантакузина и склопио савез са српским владаром. Посланике које је ромејски цар упутио у табор Стефана Душана,

²⁰⁷ *Византијски извори VI*, 539-540.

²⁰⁸ Ферјанчић и Ћирковић, *Стефан Душан*, 268-269.

²⁰⁹ *Исто*, 275-276.

²¹⁰ *Исто*, 280-281.

српски цар је примио уз све почести, обећавајући да ће му војском и новцима и свом силом помоћи против цара таста да поврати власт. Код Нићифора Григоре затичемо податак да је цар Јован V Палеолог страховао од завереничких планова таста Јована Кантакузина и његових синова Матије и Манојла. С друге стране као савезник му се понудио цар Душан, који му је запретио бројним недаћама које ће га снаћи уколико не склопи споразум са њим и додатно га ојача брачном везом. После дужег колебања Јован V је пристао на савез са српским царем. Договорено је да он на српски двор пошаље као јемство супругу Јелену и да се ожени свастиком Стефана Душана и сестром бугарског цара.²¹¹

Уговор о савезу између два цара склопљен је крајем пролећа 1351. године, ако се узме у обзир податак да је патријарх Филотеј у пролеће 1351. године, после опасног путовања по бурном мору, стигао из Цариграда у Солун, али му је цар Јован V Палеолог забранио да уђе у град. Према овом уговору обојица владара имала су да се ангажују у борби против заједничког непријатеља Јована Кантакузина. Млади цар је желео да уз помоћ цара Душана врати узурпирану очинску власт, а српски цар је у мешању у унутрашње сукобе Ромеја видео нову прилику за освајање њихових територија и градова. Ипак, о условима споразума не постоји доста података. Једино Григора наводи да је ромејски цар требало да раскине брак с Јеленом Кантакузин, која би била послата као талац у Србију, и да се ожени Теодором, сестром царице Јелене и трновског цара. Наративни извори дају оскудне податке у вези са условима уговора о савезу између Јована V Палеолога и српског цара Стефана Душана, али се нешто више може разабрати из других савремених извора. То је пре свега хрисовуља Јована V из јула 1351. године, којом се српском манастиру Хиландару потврђују неки поседи у држави Ромеја. У тексту се наглашава да је повеља настала на молбу Стефана Душанам који је назван преузвишеним царем Србије. Било је то први пут да василевс Ромеја призна српском владару царску титулу, додуше ограничену на Србију. С једне стране, сасвим је извесно да је уговором било предвиђено да млади цар Ромеја свом новом пријатељу и савезнику Стефану Душану призна царску титулу. Када је реч о обавезама Стефана Душана, из каснијих догађаја се може закључити да су оне, пре свега, подразумевале пружање војне помоћи Јовану V Палеологу у борби против Кантакузина.²¹²

Јован Кантакузин је у престоници благовремено био обавештен о догађајима у граду Солуну. И поред превеликог страха који се јавио код њега, он није могао да се посвети догађајим у граду Св. Димитрија, пошто је био заузет ратом с Ђеновљанима. Међутим, као и увек у најтежим тренутцима, Кантакузин је повлачио најпаметније потезе. Овога пута се сетио Ане Савојске. Убрзо је позвао царицу-мајку у престонички манастири Богородице Одигитрије, где је пред божанском иконом чврсто обећао да ће

²¹¹ На овом месту се може приметити да по ко зна који пут двојица савременика Јован Кантакузин и Нићифор Григора дају различите податке. Према причи Јована Кантакузина преговоре је покренуо млади ромејски цар, кога су рђави саветници, а његови непријатељи наговорили да у борби против свог таста потражи помоћ Стефана Душана. С друге стране према Нићифору Григори, српски цар је био тај који је младом цару слао тајна писма, дајући му да бира између две ствари: да остави супругу Јелену, ожени се његовом свастиком и тако се спасе себе и Солун, или да буде уништен, уп. *Византијски извори VI*, 280-283; 546-551.

²¹² *Византијски извори VI*, 280-283; 546-551.

младом цару и своје зету оставити читаво наследство царства, под условом да се он одрекне савеза са српским владарем и да се врати у Цариград законитој супрузи. Кантакузин се правдао царици-мајки да би он и раније претао власт њеном сину, али су га у томе спречили ратови са Србима и Латинима. Такође, је обећао Ани Савојској да ће се повући у манастир. После дужег разговора, у којем је царица прекоревала Кантакузина што је изложио њеног сина опасности у Солуну, Ана Савојска је пристала да пође у Солун да убеди младог цара да одустане од савеза са српским царем. Средином лета 1351. године царица је приспела у град св. Димитрија, затекавши већ неповољну ситуацију. Стефан Душан и његова супруга Јелена тада су се налазили надомак градских бедема подстичући међусобни рат Ромеја. Показало се да је Јован Кантакузин повукао прави потез када је у Солун посало Ану Савојску. Царица-мајка је најпре саветовала сину да слуша савета које му је она давала, а затим се упутила у табор српског цара, где је оштро прекоревала цара Душана и царицу Јелену, да поред тога што су прекршили бројне уговоре, они сада подстичу грађански рат међу Ромејима, до потпуног истребљења. Наступ царице Ане Савојске, по речима Јована Кантакузина убедио је српског владара да се повуче од Соулна, а цара Јована V је одвратио од даљих планова о савезу са Стефаном Душаном.²¹³

Међутим, догађаји који су уследили показали су да је смиривање односа између царева, таста и зета, било привремено јер је уследила нова етапа обрачуна породица Палеолог и Кантакузин око царског трона. У тој новој етапи супротстављене стране поново су ангажовале старе савезнике Турке Османлије из Мале Азије, као и царе из Србије и Бугарске. Млади цар Јован V био је и даље незадовољан својим положајем у Солуну, па је у фебруару 1352. године приспео у Цариград, с намером да од Кантакузина тражи град Енос и неке тврђави на трачкој Халкидици. Јован Кантакузин је намеравао да у престоницу доведе свог старијег сина Матију како би се он и Јован V коначно нагодили око поделе поседа у Тракији. Али пошто Матија није дошао, цар је морао да испуни захтев свог незадовољног зета. Пристао је да му уступи поседе у Тракоји, с градовима Еносом и Дидимотиком. Почетком марта 1352. године Јован V Палеолог је напустио престоницу и запутио се да преузме поменуте градове. И поред овог договора, било је само питање времена када ће избити отворени сукоб између две владарске породице, имајући у обзир да је однос између Јована V Палеолога и његовог шурака Матије Кантакузина био крајње затегнут. У лето 1352. године млади цар је Кантакузинови сина опсео у Адријанопољу, одакле је овај слао позиве за помоћ свом оцу у Цариград. Одмах пошто је добио позив, Јован Кантакузин је кренуо према Адријанопољу, водећи, осим Ромеја, чету Турака и Каталонаца. Његова брза акција приморала је Јована V Палеолога да напусти Адријанопољ и да се повуче у Дидимотику. Кантакузин је потом с војском кренуо у напад на градове који су припадали младом цару. Млади цар Јован је тада проценио да је за успешну борбу против Кантакузина и Турака непходно да потражи помоћ са стране. Одлучио је да се поново обрати Стефану Душану, који је пристао да му помогне и пошаље војску, али под условом да у Србију као талац дође царев брат Михајло. Када је петнаестогодишњи Палеолог приспео у Србију, Стефан Душан је послао помоћну

²¹³ Ферјанчић и Ћирковић, *Стефан Душан*, 284-285.

војску од 7 000 коњаника којима је заповедао извесни Бориловић. Такође, према исказу Јована Кантакузина, његов зет је за затражио помоћ и од трновског цара Јована Александра који му је послао војску јер је сумњао да Кантакузин не спречава Турке да пустоше бугарску земљу. Сам Кантакузин је, сазнавши за поменуте кораке свога зета, затражио помоћ од Орхана, тако да су оба цара престојећи сукоб очекивали спремно.²¹⁴

До првог отвореног сукоба дошло је недалеко од Дидимотике код Емфитиона, половином октобра 1352. године. Савезници Јована V Палеолога изненада су наишли на Османлије. Бугари су се спасили бекством у Дидимотику, док су Срби заједно са Ромејима напали Турке. У равници уз реку Марицу где српски и ромејски тешки оклопници нису имали заклон од далеко покретљивије турске коњице, Срби су највећим делом изгинули или заробљени. Био је то уједно и последњи сукоб цара Душана са турким одредима. Исте те 1352. године, Турци су заузели и прво утврђење на европској територији, Цимпе. Сурови освајачи са истока се, међутим ту нису зауставили. У ноћи између 1. и 2. марта 1354. године катастрофалан земљотрес је погодио југоисточне крајеве Балканског полуострва. Да катастрофа буде још већа, Сулејман је већ 2. марта наредио својим ратницима да уђу у разрушени Галипољ и околне тврђаве, које је становништво у паници напустило. Турско запоседање Галипоља унело је велики немир међу Ромеје, нарочито међу житеље престонице. Тај догађај је озбиљно угрозио углед и популарност Јована кантакузина, који је ранијих година често позивао Турке да му помогну у борбама против непријатеља у Царству, као и против српског цара Душана. Зато је он пожурио да упути посланике Орхану, тражећи да његови војници напусте поменуте тврђаве. Орхан му је одговорио да је то била божја воља и да су ромеји сами напустили тврђаве. Кантакузин је нудио и новац не би ли зета убедио да из тврђава повуче војску. покушао је да се с њим сретне у Никополу, али Орхан није дошао на заказани састанак. Неуспех свих покушаја да приволи Орхана да напусти тврђаве на европској страни Хелеспонта знатно је умањио политички углед Јована Кантакузина, што ће допринети његовој каснијој одлуци да преда васт Јовану V Палеологу и повуче се у монашки живот крајем 1354. године.²¹⁵

После пораза савезника Срба у сукобу с Турцима код Емфитиона, цар Јован V се с породицом склонио на острво Тенедос. Овај потез младог цара никако није значио да је он одустао од обрачуна с Јованом Кантакузином. Да би остварио своје намере и овога пута му је била потребан савезник, и он их је нашао у Ђеновљанима. Сазнавши да се Јован Кантакузин и његов син Матија налазе у Адријанопољу, Јован V Палеолог је са мањим бројем бродова кренуо са Тенедоса и 17. марта 1353. године, недалеко од Галате, искрцао се у престоници. Иако је све ишло на руку младог цара, којег су и житељи Цариграда жељно очекивали, Кантакузина је спасила његова супруга Ирина Кантакузин добро организујући отпор. Пошто ни после три дана није успео да заузме престоницу, млади цар се повукао ка Тенедосу, одакле је отишао у Солун. Овај неуспех није обесхрабрио цара Јована V Палеолога, а шансе су му додатно порасле након турског заузимања Галипоља, што је изазвало велико незадовољство Ромеја и увећало њихову мржњу према њему, као неке ко је довео и омогућио Турцима да

²¹⁴ *Византијски извори VI*, 286-287; 552-556; Ферјанчић и Ћирковић, *Стефан Душан*, 287-288.

²¹⁵ Ферјанчић и Ћирковић, *Стефан Душан*, 291-292.

настене европско тле, и тако угрозе и сам Цариград. Други поход младог цара потпомогнут Ђеновљанима у ноћи између 21. и 22. новембра 1354. окончао је владавину и политичку каријеру Јована Кантакузина. Цар Јован V Палеолог појавио се на престоничким улицама где га је становништво са одушевљењем дочекало.

Двојица царева су 25. новембра склопили споразум који је био повољан за Јована Кантакузина. Он је задржао положај савладара, а његов син Матија поседе у Тракији. Међутим, и поред повољног споразума с Јованом V Палеологом, Кантакузин је изненада променио став, и одлучио да абдицира, што је саопштио свом зету позвавши га у царску палату. У среду 10. децембра 1354. године он се одрекао царске круне, да би се под именом Јоасаф замонашио у славном престоничком манастиру Мангана.²¹⁶

Иако је крајем новембра 1354. године изгубио престо и круну, Јован Кантакузин се није сасвим повукао из политичког живота, учествујући у најважнијим збивањима ове бурне епохе, па је тако на пример 1367. године преговарао у Цариграду о унији са папским легатом Павлом. После губитка престола Јован Кантакузин је једно време боравио у престоничком манастиру Харсијанита, а затим је већи део монашког живота провео на Светој Гори. Јован Кантакузин умро је на Пелопонезу у дубокој старости 15. јуна 1383. године.²¹⁷

С друге стране Кантакузинов некадашњи савезник а касније љути противник српски краљ, а потом и цар Стефан Душан, није дуго надживео његов политички пад. У јеку великих припрема против Турака Османлија, које је Кантакузин довео на Балкан и омогућио им да у будућности створе своје царство на европском тлу, српски цар Душан је умро 20. децембра 1355. године. Смрт Душанова уништила је све планове о будућности српске државе, а са њим је сахрањена и идеја о српско-византијском царству.

²¹⁶ Ферјанчић и Ћирковић, *Стефан Душан*, 303-304.

²¹⁷ Исто.

Закључак

Сумирајући, најзад, историју једног односа Јована Кантакузина и Стефана Душана не можемо а да не приметимо да је управо грађански рат који је обојицу изнео на светлост историјске сцене, био најзаслужнији за зближавање ове двојице владара. Личности за које се без сваке сумње може рећи да су највеће личности византијског и српског света у XIV веку, оставили су дубок и неизбрисив траг у историји. Обојица су имала тежак и неизванстан пут до врха. Јован Кантакузин као млади аристократа постао је други човек Царства, сасвим заслужено јер је био добар војсковођа али је поседовао и несвакидашњи дар за преговарање, надмудривање и убеђивање, што је свакако допринело томе да буде исто тако добар, ако не и бољи дипломата. Међутим, вртлог догађаја који су погодили Ромејску државу средином XIV века, учинили су да све те позитивне особине великог доместика, и каснијег цара не испливају на површину, спречавајући да личност Јована Кантакузина засија пуним сјајем. У историји овај државник и писац остао је обележен као узурпатор царског престола, називан често гробарем Ромејског царства, пребацујући му тако одговорност за продирање Османлија на Балканско полуострво. Нико није тако језгровито описао судбину Јована Кантакузина као његов савременик Нићифор Григора: *"Само да је живео у срећније време могао је да буде цар кадар да води Царство према невероватном благостању"*.

С друге стране, његов дугогодишњи пријатељ, савезник, а затим и љути противник српски владар Стефан Душан имао је такође трновит пут до врха. Као и Кантакузин у вртлогу грађанског рата, али са тешким теретом оцеубиства које му се приписује, Душан је ступио на чело српске државе. Под утицајем амбициозне властеле, која га је и довела на власт, младом српском краљу није преостајало ништа друго него да постане сурови освајач свих ромејских посета који су се налазили на добро утабаној траси, коју је још његов деда краљ Милутин усмерио. Душан је прве успехе у ширењу своје државе постигао, користећи се вешто чињеницом да је Византијско царство било изнурено и финансијски и војно након грађанског рата два Андроника, Старијег и Млађег. Српски владар, који поред тога што је важио за великог освајача, може се сматрати и за вештог дипломату ако се узме у обзир да је бројне грчке градове заузео путем преговора, вешто се користећи као и његов деда Милутин византијским пребезима. С друге стране, Јован VI Кантакузин се након смрти свога великог пријатеља цара Андроника III нашао у незвахвалном положају услед борбе за намесничко место младог цара Јована V. С обзиром да се нашао у безизлазној ситуацији након напада цариградског рагентства предвођеног царицом Аном Савојском и Алексијем Апокавком, Јован Кантакузин је помоћ потражио од српског краља Стефана Душана. До састанка је дошло на српској територији (у Приштини) 1342. године, након чега су отпочеле заједничке акције српског краља и византијског претендента Јована Кантакузина. Сарадња није била дугог века. Јован VI Кантакузин, пошто је учврстио своје положаје у Тесалији, убрзо је схватио да се полако претвара у новог византијског пребега који служи интересима српског владара и да од њиховог савеза корист има једино Стефан Душан. С друге стране, и Душан је такође увиђао да му савез са Кантакузином ограничава слободу деловања, а из Цариграда су стизале примамљиве понуде у виду уступања територија уколико убије или зароби Кантакузина.

У грађанском рату у Византији четрдесетих година XIV века, поред два опонента Јована Кантакузина и Јована V Палеолога појавио се као трећа страна српски владар Стефан Душан, који је одиграо велику улогу у овом грађанском рату. Стефан Душан је убрзо постао савезник цариградског намесништва, чиме су се Кантакузин и његове присталице нашле у тешком положају. Кантакузин је морао да потражи ново савезника и селџучки емир Умур, господар Смирне, био је један од кандидата. Српски краљ није био заинтересован да се директно меша у грађански рат који се разбуктавао Византијом. Једина његова намера била је да што је више могуће искористи недаће у којима се нашло Византијско царство. Врхунац Душанових освајања на уштрб византијског царства представљало је заузимање града Сера 1345. г. што је само још више продубило његове размирице са Јованом Кантакузином. Вешто се користећи свим недаћама које су захватиле Ромејско царство, Душан је нарушио и византијску идеологију о постојању универзалног цара, тј. о постојању само једног цара у хришћанском свету, и то византијског. Крунисање Душана за цара у Скопљу у априлу 1346. године, будно је пропратио и Јован Кантакузин па се није дуго чекало на реакцију. Показало се да у Византији сву будно прате сваки покрет српског владара . Већ након месец дана од његовог крунисања за цара исто је учинио и Кантакузин у Једрену.

Онако како је започела историја њиховог односа, у вртлогу грађанског рата, на исти начин се и окончала. У византијском "рату ружа" победу је 1354. године однела легитимна породица Палеолог, након чега се Јован Кантакузин повукао са политичке сцене. Изгледало је да се српски цар коначно решио свог великог непријатеља. Пред њим се сада поново указао Солун и Цариград, идеја о словенско-ромејском царству је поново била на дохват руке. Међутим, пре било какве акције против Царства и Турака, стигла је прерана смрт српског цара.